

Anthony F. Buccini

Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap

Aan mijn hooggeachte leermeester en zeer gewaardeerde vriend, Prof. Dr. Frans van Coetsem

1 Het Nederlands in de vergelijkende studie van het Germaans¹

Een axioma in de historische en vergelijkende taalkunde is, of tenminste zou moeten zijn, dat de quantiteit in het algemeen van bijkomstig belang is naast de kwaliteit. Dit axioma wordt verwezenlijkt op verschillende niveaus. Bijvoorbeeld, de talen van een taalfamilie die de grootste geografische verspreidingen of de grootste aantallen sprekers of zelfs de grootste en vroegste overleveringen hebben, zijn niet noodzakelijk van groter belang dan de in deze opzichten armere talen voor de rekonstruktie van prehistorische stadia van de taalfamilie als geheel; men denke hierbij aan de rol die in de studie van het Indoeuropees gespeeld wordt door het Litouws en de andere Baltische talen of het Albanees. Op een heel ander niveau is het dikwijls niet het duizendtal regelmatige vormen dat de taalhistoricus boeit, maar eerder het handjevol uitzonderingen dat uiteindelijk onmisbaar is voor een juist begrip van het ene of andere aspect van taalontwikkeling.

In de studie van de vroege stadia van het Germaans is het bovenvermelde axioma helaas dikwijls ongeacht gebleven en er bestaat een verbazend groot aantal wetenschappelijke werken van algemene aard waarin de twee Germaanse talen der Lage Landen, het Nederlands en het Fries, haast totaal verwaarloosd zijn. De verwaarlozing is zeer konsekvent in de algemene handboeken van het vak en er is geen bepaald patroon te bespeuren volgens de

¹ Tijdens mijn studiejaren en ook daarna heb ik menigmaal de gelegenheid gehad, het onderwerp van dit artikel alsmede vele andere vraagstukken uit de geschiedenis der Nederlandse taal en de algemene taalkunde met Frans van Coetsem te bespreken; zijn critiek, commentaar en aanmoediging zijn mij steeds uiterst waardevol geweest.

De auteur dankt Jan Goossens, Johan Taeldeman, Odo Leys, Luc Draye en Jan Berns. Bij het schrijven van deze tekst heb ik herhaaldelijk mogen profiteren van gesprekken met Amy Dahlstrom.

nationaliteit of moedertaal van de auteurs, noch volgens de taal waarin die boeken geschreven zijn. Dus, in zulke bekende werken als de driedelige grammatica van het Oergermaans door Hirt (1931) en de vergelijkende grammatica's door Prokosch (1939) en Krahe en Meid (1969) vindt men misschien enkele verwijzingen naar het zogenaamde Oudfries maar, buiten de inleidingen, vrijwel geen verwijzingen naar het Nederlands. Zelfs in het Oergermaans handboek van de Nederlander Boer (1924), komt het Nederlands slechts sporadisch ter sprake, om wat hij zelf "bekende redenen" noemt.²

De redenen, waarom het Nederlands in de discussie van vroeg-Germaanse structuren en ontwikkelingen zo frekwent buiten beschouwing gelaten is, zijn inderdaad niet ver te zoeken. De primaire reden is zonder twijfel dat de taal zo betrekkelijk schaars geattesteerd is in de periode, die de Middelnederlandse bloei van literaire en ambtelijke teksten in de 12de en 13de eeuw voorafgaat. In zekere zin is het begrijpelijk dat het Nederlands van secundair belang is bij de rekonstruktie van Proto- of Gemeengermaans, vooral als men de traditionele opvatting van de tussenstadia in de dialectische fragmentatie van het Germaans aanneemt. Vanuit dit perspectief bekeken maakt het Nederlands een aftakking van een soort latere "prototaal" uit, namelijk van het Westgermaans, of als men zich bij een recentere opvatting aan wil sluiten, van het Noordwestgermaans; aangezien de andere dochtertalen van deze gerekonstrueerde macrodialecten vroegere en omvangrijker overleveringen hebben, overleveringen die ons trouwens voldoende gegevens verschaffen om betrekkelijk betrouwbare rekonstrukties op te bouwen, wordt het Nederlands slechts geraadpleegd om details bij te vullen. Volgens de gangbare methodologie in de historische taalkunde hoeft men niet te verwachten, dat de gegevens van een onrechtstreekse dochtertaal onontbeerlijk zouden zijn voor de studie van de grootmoeder- of overgrootmoedertaal.³ In dit verband kan

² Boers (1924: vii-viii) eigen commentaar op de aangehaalde vormen luidt dus: "Van het Germaansch zijn om bekende redenen de vijf oude hoofddialecten, go. on. (met oern.) ags. os. ohd. op den voorgrond gesteld. Waar een willekeurig modern dialect geciteerd kon worden, is uiteraard aan het ndl. de voorkeur gegeven. Ernstig heb ik overwogen, ook aan het fri. de plaats in te ruimen, waarop het in een in het Nederlandsch geschreven werk over deze materie zeker recht heeft. Maar bij de betrekkelijk late overlevering en de sterke dialectische splitsing van het fri. alsmede bij de onzekerheid, die omtrent de beoordeling van vele vormen heerscht, heb ik dit voornemen, waarvan de uitvoering den omvang van het boek zeer zou hebben doen toenemen en het aantal vraagtekens zeer zou hebben vermeerderd, opgegeven."

³ Een dikwijls aangehaald voorbeeld hiervan vindt men bij de studie van de Algonkische taalfamilie van Noord-Amerika. In zijn beroemde 'Sketch' heeft Bloomfield (1946) een nauwkeurige en grotendeels nog aanvaarde rekonstruktie van de Proto-Algonkische fonologie en morfologie gegeven op basis van slechts vier van de dochtertalen; buiten beschouwing bleef het geheel van de Oostalgonkische taalgroep (zie, b.v. Goddard 1979).

men zeggen, dat de meeste Germanisten en Indo-europeanisten zich veilig voelen met de veronderstelling, dat, wat er ten opzichte van de vroegste stadia van het Germaans in het Nederlands te zien is, beter zichtbaar is in het Oudhoogduits en het Oudsaksisch. Dus de positie van het Nederlands tegenover het Protogermaans is niet direkt vergelijkbaar met die van het Litouws of het Albanees tegenover het Indo-europees.

Terwijl het misschien wel waar is, dat het Nederlands niet van primair belang voor de rekonstruktie van het Protogermaans is, ben ik van mening, dat de taal verwaarloosd wordt in de literatuur omtrent andere vraagstukken in de vergelijkende grammatica der Germaanse talen ook waar die verwaarlozing helemaal niet te rechtvaardigen en soms zelfs niet te begrijpen is. De vraagstukken waar ik het nu over heb, zijn degene die betrekking hebben tot wat ik algemene ontwikkelingstendenties in het Germaans zou noemen. Hier lijkt het dat sommige Germanisten, ogenschijnlijk weer wegens de betrekkelijk schaarse overlevering in de Oudnederlandse periode, willen doen alsof het Nederlands niet heeft bestaan vóór het einde van de 12de eeuw. Een goed voorbeeld hiervan vindt men in één van de nieuwste algemene werken over de historische ontwikkeling der Germaanse talen, te weten, het boek van Joseph Voyles (1992) met de titel: *Germanic Grammar: Pre-, Proto-, and Post-Germanic Languages*. Het boek bestaat uit een negental hoofdstukken, waarvan de eerste drie gewijd worden aan de methodologie, het Pre-Germaanse Indo-europees en het Proto- en "Post-Germaans". Daarop volgen hoofdstukken, waarin de vroege ontwikkelingen van de individuele talen behandeld worden, d.w.z. Gotisch, Oudnoors, Oudengels, Oudfries, Oudsaksisch en Oudhoogduits. Er is dus geen hoofdstuk over het Oudnederfrankisch en het Nederlands in deze anders grondige en veelomvattende behandeling van de ontwikkeling der taalfamilie. Dit gebrek wordt verklaard met één zinnetje: "We exclude in this connection Old Low Franco-nian, the ancestor of modern Dutch: its attestation is comparatively scanty" (1992: 1). Deze verklaring is uiterst onbevredigend, niet alleen omdat het criterium van de overlevering willekeurig toegepast wordt (het Fries en het Noors zijn immers ook slechts fragmentarisch overgeleverd in de periode vóór de 12de eeuw), maar ook omdat Voyles in zijn boek een hele reeks zaken bespreekt waarbij het Nederlands wel verdient, in aanmerking te worden genomen. Dit zijn de reeds vermelde algemene of areale ontwikkelingstendenties, die in de verschillende Germaanse talen geleidelijk tot uiting zijn gekomen.

Misschien de interessantste en zeker de meest in de vakliteratuur besproken ontwikkeling in de Germaanse talen is de umlaut. Reeds aan het begin van de 19de eeuw heeft deze klankverandering de aandacht van de stichters

van ons vak getrokken en sindsdien is hij vanuit bijna alle mogelijke filologische en theoretische perspectieven bekeken. Hoewel de umlaut traditioneel niet als een Protogermaans verschijnsel beschouwd wordt, is hij wel steeds in de algemene handboeken besproken, maar over de ontwikkeling van de umlaut in het Nederlands zwijgen onze auteurs in alle talen. Slechts in een paar algemene studies over dit onderwerp is het Nederlands erbij betrokken, bijvoorbeeld in het bekende artikel van Höfler (1955) over de "Entfaltung" of het 'ontvouwen' van taalveranderingen over dialektgrenzen heen. In de afgelopen twintig jaar is de belangstelling omtrent de natuur en de absolute en relatieve chronologieën van het umlautproces vrij intens gebleven. Wie hier het meest over geschreven hebben, zijn enerzijds, twee geleerden, Herbert Penzl en Elmer Antonsen, die de umlaut analyseren vanuit wat men een streng Amerikaans-struktureel standpunt zou kunnen noemen, en, anderzijds, de hierboven vermelde Voyles, die de problemen rondom de Germaanse umlaut herhaaldelijk besproken heeft en zich sterk tegen de meningen van Penzl en Antonsen afgezet heeft. Straks zullen wij even naar deze vooraanstaande umlauttheorieën terugkeren, maar op het ogenblik kunnen wij eenvoudig verwijzen naar het feit, dat in beide theorieën de eigenaardigheden van de umlautontwikkelingen in het Nederlands wezenlijk niet in acht zijn genomen.

2 De dialektische positie van het Nederlands binnen het Germaans

Om het aanmerkelijke en mijns inziens betreurenswaardige verwaarlozen van het Nederlands in de algemene literatuur over het Germaans te verklaren, moeten wij, naast de kwestie van de betrekkelijk late overlevering, ook rekening houden met een andere faktor, die vele Germanisten van buiten de Lage Landen geneigd maakt, het belang van deze taal voor het Germaans als geheel te onderschatten, namelijk een diep ingeworteld geloof, dat het Nederlands wezenlijk een soort dialekt van het Duits is. Hier bedoel ik niet dit geloof als subjektieve beoordeling van de twee talen, waarvan men zou moeten kunnen veronderstellen, dat het nooit een faktor in de wetenschappelijke werken van taalkundigen is, maar eerder als een veronderstelling omtrent linguistische strukturen. De redenering hier schijnt te beginnen met het idee dat er geen diepgaande strukturele breuk bestaat tussen de Duitse dialecten en de Nederlandse dialecten en, verder, aangezien de Duitse dialecten beschouwd worden in hun verhouding tot de Duitse standaard of liever tot één of meerdere abstrakte referentiesystemen die op de ene of andere wijze met de Duitse standaard verwant zijn, dat het Nederlands en de Nederlandse dialecten ook op gelijkaardige manier verklaard of afgeleid kunnen worden.

Als ik deze redenering een beetje verontrustend vind, is dat vooral, omdat ze op een ondoorgedachte veronderstelling gebaseerd is. Niettemin blijft er de redelijke en geheel legitieme vraag, wat de linguïstische basis is, om het Nederlands als een structureel aparte taal binnen de Germaanse taalfamilie te beschouwen. Dat het Nederlands vaak door leken en tegelijk sommige taalkundigen als ondergeschikt aan de grote oostelijke buurtaal gezien wordt, heeft wel een zekere linguïstische basis: wat de woordenschat, zinsbouw en, in zekere mate, ook de verbuiging betreft, is er veel wat de twee talen gemeenschappelijk bezitten, en ik moet zeggen, dat de verschillende punten van gelijkheid bijzonder opvallend zijn voor Engelstaligen, die gewoonlijk pas naar het Nederlands keren, nadat ze reeds Duits kennen.

Als men van de standaardvariëteiten van het Nederlands en het Duits uitgaat, is er natuurlijk een opvallende en ook oude en structureel belangrijke scheiding van fonologische aard, te weten, de herstructurering van het systeem der obstruenten, de *Zweite Lautverschiebung*, maar op basis van de Hoogduitse klankverschuiving wordt een diepe historische grens getrokken niet alleen tussen de Duitse standaardtaal en de Opper- en Middelduitse dialecten aan de ene kant en het Nederlands aan de andere kant, maar blijkbaar ook tussen de, laten we zeggen, 'verschoven' Duitse standaard en dialecten en de Nederduitse dialecten van het Noorden van Duitsland, die aan de klankverschuiving niet mee hebben gedaan. Daarbij mogen wij mijns inziens ook het westelijke deel van het Middelduitse gebied tellen, d.w.z. hoofdzakelijk de zogenaamde Ripuarische dialecten, die hun verschoven vormen hoogstwaarschijnlijk niet als resultaat van de autochtone werking van een inheemse klankverandering hebben, maar eerder als resultaat van een langdurig proces van lexicale substitutie onder invloed van de gebieden waar de tweede klankverschuiving wel autochtoon was. Hier komen we bij de indeling van het Continentaalwestgermaans, die te vinden is in vele besprekingen van de taalfamilie. Volgens deze opvatting hebben wij een driedelige indeling: 1) het Westfries en de dialecten van de kleine Noord- en Oostfriese taaleilandjes, die zich bij het Engels in een Anglo-Fries of Noordzeegermaans macrodialekt aansluiten; 2) het Hoogduits, waarin de tweede klankverschuiving gewerkt heeft; en 3) het grotere Nederduits, dat het Nederlands en de Nederduitse dialecten in de engere zin bevat. Toch, zoals Franck (1910: 1-2) al lang geleden heeft opgemerkt, vinden wij in de literatuur ook een andere opvatting van het Westgermaans, waarbij men dialectaanduidingen hanteert die op oude stambenamingen teruggaan. In deze opvatting speelt de Hoogduitse klankverschuiving een bijrol en het Nederlands, als Nederfrankisch bestempeld, wordt van het Nederduits, hier als Saksisch bestempeld, afgescheiden

en aan een niet-Saksische macrodialektgroep gehecht, die uit het Alemannisch, het Beiers en een grotere Frankische dialektgroep bestaat.

Zoals men zou kunnen verwachten, hebben de meeste algemene Germaanse handboeken en besprekingen van dialektgroeperingen, in ieder geval diewelke niet door Nederlandstaligen geschreven zijn, niet veel te zeggen over de relatieve verdiensten van deze twee concurrerende meningen omtrent de positie van het Nederlands binnen het Westgermaans. Het zal daarom van nut zijn, naar werken te keren, waarin het Nederlands centraal optreedt. Bijvoorbeeld, in de inleiding van de historische grammatica van die taal door Schönfeld en Van Loey (1970: xxxviii) wordt de dialektische positie van het "Oudnederfrankisch" of Oudnederlands aldus beschreven: "Terwijl het nader staat tot het hgd. en het saks. tegenover het ags. en het fri., die zich door een reeks van gemeenschappelijke eigenaardigheden kenmerken, neemt het een zelfstandige plaats in tussen de genoemde, nader verwante dialecten." Verder in die passage wordt uitgelegd, dat de primaire linguïstische basis voor de scheiding tussen het Nederlands en het Hoogduits inderdaad de werking van de Hoogduitse klankverschuiving is. Als basis voor een scheiding tussen het Nederlands en het Saksisch worden in de eerste plaats twee punten vermeld, namelijk, "het vrij grote verschil in woordvoorraad" en daarbij ook de Saksische ontwikkeling van de eenheidspluralis van de indicatief praesens. Verdere verschilpunten tussen het in wezen Frankische Nederlands en het Saksisch, die hier belangrijk geacht worden, zijn: 1) de behandeling van de Germaanse lange **ō*, die in het Frankisch tot *ū* ontwikkelt, maar in het Saksisch als *ō* bewaard wordt; 2) de bewaring in het Saksisch van de sequentie *o + l + dentale occlusief* tegenover de vokalisering van de *l* in dergelijke sequenties, die men in het Nederlands terugvindt; 3) twee morfolexicale verschillen, te weten, het voorkomen van het reflexief *sik* in het Saksisch tegenover zijn afwezigheid in het Nederlands en de Saksische praepositie *to* tegenover de uiteenlopende vorm *te* van het Nederlands (op. cit.). Schönfeld en Van Loey voegen hier nog andere verschilpunten aan toe, die naar alle schijn als minder belangrijk beschouwd worden, zoals "de umlaut van de lange vocalen [afwezig in het Nederlands maar aanwezig in het Saksisch]; de *oe* en *ie* [in het Saksisch] in plaats van *ui* en *ij* [in het Nederlands]; de *ê* [in het Saksisch] in plaats van *ie* [in het Nederlands]; de [Saksische] *ao /ɔ/* in plaats van *o* [in het Nederlands voor gerekte korte *o* in open lettergreep]" (1970: xxxviii-xxxix). Om verschillende redenen lijkt dit een nogal eigenaardige en niet zeer consequente manier, om het Nederlands van de buurtalen af te bakenen, ten dele omdat er zo weinig aandacht aan de afbakening van het Nederlands van de rest der zogenaamde Frankische dialecten besteed wordt, maar ook omdat de keuze van verschil-

punten tussen het zogenaamde Saksisch en het Nederlands van zeer uiteenlopende aard en mogelijkserwijze ook datering zijn.

Misschien nog meer problematisch in de aangehaalde passage is het gebrek aan een duidelijk gedefiniëerd begrip van wat de term "Nederlands" zou moeten omvatten. Dat vinden wij wel in Goossens (1979: 9), en die definitie luidt aldus:

"Het Nederlands is een diasysteem met een cultuurtaal, het z.g. A.B.N., als verbindend en bovengeordend element. Tot dat diasysteem behoren synchronisch alle Continentaalwestgermaanse taalvormen (van het "A.B.N." afwijkende omgangstaal en dialecten) die door die cultuurtaal worden overkoepeld. Voor het tijdperk uit het verleden waarin dat overkoepelende element nog ontbreekt, kunnen die taalvormen als Nederlands worden beschouwd, die karakteristieke elementen van die cultuurtaal bevatten. De taalvormen uit een tijd waarin zulke elementen nog niet bestonden, behoren niet tot het Nederlandse diasysteem."

In Van Loeys (1970) overzichtelijke bijdrage over het Oud- en Middelnederlands wordt een korte lijst aangegeven van typische kenmerken van de Nederlandse cultuur- of standaardtaal, die al in de Oudnederlandse periode moeten zijn ontstaan, een lijst die ook in de net aangehaalde studie van Goossens (1979: 8) geciteerd wordt. De vermelde ontwikkelingen zijn volgende⁴:

- 1) beperking van de *i*-umlaut tot de korte vocalen /a/ en /u/;
- 2) monoftongering van owg. /ai/ tot /ê/ en van owg. /au/ tot /ô/;
- 3) ontwikkeling van *al*, *ol*, *vóór* *d, t* tot *ou*;
- 4) ontwikkeling van *-ft-* tot *-cht-*;
- 5) ontwikkeling van de anlautende /f/ tot /v/;
- 6) assimilatie van *-hs-* tot *-ss-*;
- 7) ingweonismen.

Misschien moet eens uitdrukkelijk gezegd te worden, dat de geografische verspreidingen van deze kenmerken heden en ook in vroegere tijden zeer uiteenlopend zijn, maar voor zover met de bovenvermelde definitie te werk wordt gegaan, maakt dat niets uit. Wat wel op het ogenblik belangrijk is, zijn de verspreidingen van deze ontwikkelingen onder de Westgermaanse standaardtalen. Bij voorbeeld, het feit dat de ontwikkeling van anlautende *f-* tot *v-* ook vrijwel het hele zuiden van Engeland en een flink stuk van het westen van de Midlands aangetast heeft, is hier niet belangrijk, aangezien deze ontwikkeling in het Engels zuiver dialektisch is gebleven en de Engelse standaardtaal slechts een drietal woordjes heeft die ze vertonen.⁵

⁴ Deze lijst wordt hier gepresenteerd, vertaald uit het Duits, zoals zij in Goossens (1979: 8) aangegeven wordt.

⁵ Die drie woordjes zijn: *vat* 'vat', (*weather*)*vane* 'vaan', *vixen* 'wijfjesvos'.

Terwijl al de ontwikkelingen in Van Loeys lijst zich aan de voorwaarde van exclusiviteit ten opzichte van de standaardtalen houden, lijkt het mij nodig, hun relatieve gewicht te bedenken. Hierbij lopen de ontwikkelingen weer eens uiteen. In het bijzonder zou men kunnen zeggen, dat drie van de vermelde kenmerken hoofdzakelijk slechts veranderingen op het syntagmatische niveau vertegenwoordigen, namelijk, de ontwikkeling van de cluster *-ft-* tot *-cht-*, de assimilatie van de cluster *-hs-* tot *-ss-*, en de ontwikkeling van anlautende *f-* tot *v-*. Nu, het is wel waar, dat de verandering van *f-* tot *v-* uiteindelijk verwikkeld is in een verandering op het paradigmatische niveau, maar het is vrij duidelijk, dat de paradigmatische verandering in dit geval als later mag worden beschouwd en bovendien is die hoogstwaarschijnlijk indirect tot stand gekomen, door de ontlening van woorden hoofdzakelijk uit het Frans met anlautende *f-*, waardoor er een oppositie in die woordpositie ontstaan is (zie Goossens 1974: 75; Van Loon 1986: 131-2).

In tegenstelling tot de drie consonantische kenmerken schijnen de drie zuiver vokalische kenmerken in Van Loeys lijst directe relevantie te hebben gehad voor de paradigmatische opbouw van het Nederlands. In het geval van de vokalisatie van de *l* in de sequentie *a* of *o* plus dentale occlusief, is de verandering van geen bepaald belang vanuit het standpunt van de paradigmatische verhoudingen van het consonantsysteem, maar hierdoor werd waarschijnlijk een nieuwe diftong in het vokaalsysteem gebracht, hoewel men bij deze vraag uiteindelijk de relatieve chronologie en dialektische verspreiding in samenhang met andere vokalische ontwikkelingen in acht moet nemen, te weten, met de dialektische splitsing van de reflexen van wgm. **ô* en de latere diftongering van hoge lange vokalen.

Wat de monoftongering van de wgm. diftongen **ai* en **au* betreft, zijn er enkele opmerkingen te maken. Ten eerste zijn deze monoftongeringen wel van structureel belang voor het vokaalsysteem als geheel, zelfs als ze niet direkt tot samenval met andere elementen hebben geleid, daar hun optreden in het systeem der lange vokalen de "economie" van het systeem, om een term van Martinet te ontleen, wezenlijk veranderd heeft. Ten tweede lijkt mij Van Loeys formulering van de monoftongeringen als karakteristieke kenmerken van het Nederlands niet geheel juist. Enerzijds kunnen wij zeggen, dat een onvoorwaardelijke monoftongering van wgm. **au* tot lange *ō* niet beperkt is tot de Nederlandse standaardvariëteit en een groot aantal Nederlandse dialecten, maar ook in Nederduitse dialecten voorkomt. Toch, aangezien er geen echte Nederduitse standaardtaal is, mogen wij dit probleem even terzijde laten. Anderzijds zit er wel een ernstig probleem in de voorstelling van de monoftongering van wgm. **ai* tot lange *ē* als kenmerkend voor het Nederlands. Wat merkwaardig is bij de ontwikkeling van

wgm. *ai in deze taal, is niet de monoftongering *tout court*, maar eerder het feit dat er een tweeledige ontwikkeling is en in het bijzonder dat er achter die splitsing een eigenaardige conditionering schuilt. Zoals goed bekend is, zijn de twee reflexen van de Westgermaanse *ai in de Nederlandse standaardtaal volgens umlautcondities verdeeld; in gevallen waar er oorspronkelijk een umlautfactor stond, vinden wij in de regel Nederlands *ei* en in gevallen waar er geen umlautfactor stond, vinden wij doorgaans lange *ē* (zie Goossens 1980: 68-70, Van Bree 1987: 100-1 en Van Loon 1986: 49-52). Nog eens kan men zeggen, dat deze ontwikkeling niet zo gemakkelijk gebruikt kan worden, om het Nederlands van de Nederduitse dialecten te scheiden, waar wij in sommige streken een gelijkaardige splitsing vinden, maar tegenover het Duits enerzijds en het Engels anderzijds neemt het Nederlands wel een aparte plaats in. In het Oudhoogduits vinden wij ook een splitsing tussen *ei* en *ē* maar aldaar geregeld door zuiver consonantale conditionering. In het Engels vinden wij een algemene monoftongering tot *ā* met een secundaire splitsing volgens *i*-umlautcondities. Voor het Fries is de situatie wat ingewikkelder maar de vroegste ontwikkeling in deze taal was mijns inziens waarschijnlijk oorspronkelijk gelijk die in het Engels; in ieder geval heeft het Fries gelijk het Engels steeds een monoftong.⁶

De laatste van de vokalische kenmerken in Van Loeys lijst die wij moeten bespreken, is de beperking van de *i*-umlaut tot de korte klinkers *a* en *u*. Hoewel deze ontwikkeling, of misschien liever het ontbreken van deze ontwikkeling bij de lange vokalen, meestal in de literatuur over de taal vermeld wordt, heeft men ze gewoonlijk in een rij niet gerangschikte elementen gezet, zoals in de hierboven aangehaalde passage uit Schönfelds grammatica; toch zijn er wel ook studies van zeer recente datum, waarin de eigenaardige distributie van de *i*-umlaut helemaal niet vermeld wordt onder de karakteristieken van het Nederlands, zoals in Van der Wal en Quak (1994).⁷

⁶ De recentste bespreking van de ontwikkeling van de Ogm. diftongen in het Oudfries is Hofmann (1995), die de nu gangbare interpretatie (*ai > æ met ā als "Ausnahme" en *au > ā) volgt, maar nog verder gaat in de uitschakeling van de praehistorische ontwikkelingen van het Fries en het Engels. Ik zal dit vraagstuk hier niet kunnen bespreken en wil in dit verband alleen zeggen, dat die interpretatie hoofdzakelijk gebaseerd is op een vergelijking van taalfeiten uit het Oudfries en het Oudengels; men zou beter kunnen beginnen met een vergelijking van het Oudfries met het Middelengels.

⁷ De bespreking van het Nederlands door Van der Wal en Quak verscheen in hun bijdrage, "Old and Middle Continental West Germanic", tot een handboek over de Germaanse talen. De umlaut wordt in verband met het Nederlands slechts vermeld in een beknopte bespreking van de dialecten van het Middelnederlands, waar staat, dat een dialektisch kenmerk van het 'Oosters' de mutatie van de lange vokalen is (1994: 73). Maar in de passage waarin de fonologische kenmerken van het Nederlands als geheel direct behandeld worden, is er geen sprake van een eigenaardige umlautontwikkeling (1994: 74).

Maar als de andere, al besproken vokalische kenmerken als structureel belangrijk kunnen worden beschouwd, dan is dat zeker zo voor de beperkte werking van de *i*-umlaut. De geleerde die het meest en het duidelijkst voor deze mening gepleit heeft, is Goossens. In zijn studie over het Nederlandse taalgebied (1988: 13-4) richt hij onze opmerkzaamheid op twee fundamentele feiten. Ten eerste krijgt het Nederlands door de beperkte werking van de *i*-umlaut "een eigen verdeling van de [vokalische] elementen over de woordenschat," een verdeling die natuurlijk vrij sterk afwijkt van wat wij in alle andere Westgermaanse talen terugvinden, waar de *i*-umlaut alle voor zijn werking vatbare vokalen aangetast heeft. Ten tweede, wegens het ontbreken van paradigmatische alternanties tussen vokalen met en zonder *i*-mutatie "ontstond er een scherp contrast in de vormleer van oost en west", waar "oost" in de tegenwoordige discussie voor bijna het geheel van het Continentaalwestgermaans kan staan. De mijns inziens abnormale ontwikkeling van de *i*-umlaut in de Lage Landen is dus iets wat centraal is voor het structureel differentiëren van het Nederlands tegenover de buurtalen, niet alleen op fonologisch niveau maar ook op morfologisch niveau. Hieraan moeten wij toevoegen, dat *i*-umlautcondities ook bij de karakteristieke verdeling van de reflexen van wgm. *ai een rol spelen, hoewel het Nederlands in dit geval inkonsekvent schijnt te zijn: voor de reflexen van de wgm. lange vokalen en *au is er geen umlaut-geconditioneerde splitsing, bij de reflexen van wgm. *ai is die er wel, dus een spiegelbeeld van de situatie, die wij in het Duits terugvinden. Hoe men dit dan ook gaat verklaren, de uiteenlopende ontwikkelingen van de *i*-umlaut staan onbetwifelbaar absoluut centraal in het proces van de individualisering van het Nederlands binnen het Westgermaans.

Tenslotte moet er iets over de ingweonismen gezegd worden. Aangezien er al zo een rijke literatuur over dit onderwerp bestaat, beperk ik mij hier tot slechts een paar opmerkingen. Om te beginnen, wordt de term 'ingweonismen' gebruikt om een bijzonder grote reeks verschijnselen te karakteriseren, die niet allemaal van gelijke aard, dialektische distributie en datum zijn. Voor mijn part wordt de term best gebruikt ter aanduiding van ontwikkelingen en ontwikkelingstendenties, die gemeenschappelijke en karakteristieke kenmerken van de twee kern-Ingweoonse talen, het Engels en het Fries, zijn. Daarenboven zou ik de term alleen willen gebruiken ter aanduiding van zulke ontwikkelingen en ontwikkelingstendenties die hoofdzakelijk tot de praehistorische periode of ten laatste tot de vroegste historische periode van de geschiedenis der Engelse taal behoren, dus tot een tijdperk dat volkomen praehistorisch en vrij ver verwijderd van de eerste overleveringen is van het Fries en het Nederlands. Als de term aldus gedefiniëerd wordt, zijn, bijvoorbeeld, zekere syntaktische verschijnselen van het Westvlaams beslist geen

ingweonismen, aangezien er geen historisch verband kan worden gelegd tussen deze Westvlaamse ontwikkelingen en de ontwikkelingen van het Engels en het Fries in het midden van het eerste millenium. De pronomina zonder finale *-r*, b.v. Eng. *ye* en Ndl. *gij* tegenover Dts. *ihr*, en de derde persoon enkelvoud praesens van het werkwoord 'zijn' zonder finale *-t*, d.w.z. Eng. *is* en Ndl. *is* tegenover Dts. *ist*, zijn dus voor mij ook geen ingweonismen, daar hun distributie van oudsher niet tot de twee Ingweoonse kerntalen beperkt is.

Vanuit dit standpunt bekeken kunnen de ingweonismen die in de Nederlandse standaardtaal voorkomen, voor het grootste gedeelte als individuele lexikale elementen beschouwd worden. Op basis van deze observatie kan men echter niet zeggen, dat het Ingweoons geen belangrijke rol speelde in de wordingsgeschiedenis van het Nederlands, en evenmin dat het Ingweoons er wel zo een rol in speelde. Om nog verder op deze zaak en ook in de kwestie van de ontwikkeling van de *i*-umlaut in te gaan, moeten wij ons uiteindelijk tot de dialecten wenden.

Voordat wij het Nederlands even ter zijde laten, zal ik de voorafgaande discussie samenvatten:

1. Bij het overwegen van de positie van het Nederlands binnen het Germaans moeten wij de taal definiëren ten eerste temporeel gezien, in termen van de vroegste ontwikkeling van die structureel belangrijke kenmerken, die de Nederlandse standaardvariëteit van andere Westgermaanse variëteiten afzonderen; en ten tweede geografisch gezien, in termen van zowel de dialecten, waarin die karakteristieke kenmerken van de standaard ook autochtoon zijn, als de aangrenzende dialecten, die in de loop des tijds in een verkeersgemeenschap met de standaardtaal en/of haar structureel nauwst verwante dialecten werden opgenomen.
2. In de verschillende opsommingen van kenmerken waardoor het Nederlands een aparte plaats binnen het Westgermaans krijgt, vindt men elementen van zeer uiteenlopende aard en in zekere mate ook datering. Terwijl er bij de vaststelling van een nauwe genetische verwantschap de voorkeur altijd wordt gegeven aan gemeenschappelijke innovaties, is de taak bij de vaststelling van de individualisering van een taal uit een niet of weinig gedifferentieerd taalgebied, wezenlijk anders. Hier kan omgekeerd de conservering van primair belang zijn, indien slechts een beperkt gebied niet meedoet aan een anders overal doorgevoerde innovatie. Natuurlijk is het conservatisme van het Nederlands ten opzichte van de Hoogduitse klankverschuiving geen individualiserend kenmerk. Anderzijds is de beperkte werking van de *i*-umlaut wel een zeer lokale en karakteristieke

eigenschap van het Nederlands; zij is tevens een ontwikkeling met diepgaande gevolgen voor de structuur van de taal.

3. Ofschoon er geen eenstemmigheid onder de Germanisten is over de precieze datering van de ontwikkeling van de *i*-umlaut, kan men op basis van vergelijkingen met de geschiedenis van de beter overgeleverde Westgermaanse talen zeggen, dat ze waarschijnlijk tussen de 6de en 9de eeuw te plaatsen is. Het schijnt dus mogelijk te zijn, dat het structureel belangrijkste kenmerk van het Nederlands ook het oudste of tenminste één der oudste kenmerken van die taal is.
4. De van het algemene Germaanse patroon afwijkende umlautontwikkeling in het Nederlands is potentiëel van aanzienlijk belang, vooral als wij de algemeen aanvaarde opvatting van de specifiek Nederlandse ontwikkeling accepteren. Volgens die opvatting heeft het Nederlands alleen de *i*-umlaut van de korte klinkers gekend en komt deze structurele beperking van de *i*-umlaut naar de lengte van de klinker nergens elders in het Germaans voor. Zo bekeken is het des te moeilijker om te begrijpen, waarom het Nederlands bijna nooit ter sprake is gekomen in de algemene literatuur over de Germaanse umlaut. Zoals ik constateerde aan het begin, is het axiomatisch dat de uitzonderingen dikwijls onontbeerlijk zijn voor een goed begrip van de regel, en het Nederlands is in ieder geval zeker binnen het Germaans een opvallende uitzondering ten opzichte van de *i*-umlaut, maar vooral als de traditionele formulering van de beperkte werking naar de vokalische lengte juist is. Typologisch gezien, zou het Nederlands in dit opzicht 'Ongermaans' zijn.

3 De ontwikkeling van de umlaut in de Germaanse talen

In de volgende uiterst beknopte bespreking van de umlaut in het Germaans zal ik alleen maar een schets van mijn meningen over dit verschijnsel kunnen geven, zonder op de verschillende problemen en subproblemen diep in te gaan. Voor een uitvoerige behandeling van deze zaken verwijs ik naar mijn proefschrift (Buccini 1992).

In de linguïstische literatuur is de term 'umlaut' gebruikt, om allerlei vokalische veranderingen aan te duiden, maar niettemin blijft hij nauw verbonden aan het verschijnsel in het Germaans waarvoor hij oorspronkelijk gesmeed is. Het verwarde gebruik van deze term alsmede van de term 'harmonisering' is bijzonder ongelukkig, aangezien het Germaanse verschijnsel vrij precies beschreven kan worden, in wezen sterk verschillend van andere geconditioneerde vokalische veranderingen is, en ook wel in vele talen en taalfamilies voorkomt. De term 'umlaut' verdient gereserveerd te

worden ter aanduiding van afstandassimilaties, waarbij een vokaal in een beklemtoonde lettergreep één of meerdere distinktieve fonologische kenmerken overneemt van een vokaal in een naburige, onbeklemtoonde lettergreep. Zoals men al lang heeft herkend, is de umlaut gebonden aan een bepaald soort accent, het zogenaamde intensiteitsaccent of, om de veiligere term van Van Coetsem et al. (1981) te gebruiken, een dominerend accent. De umlaut gaat dan ook doorgaans of altijd met reductie van onbeklemtoonde lettergrepen gepaard en is dus fundamenteel verschillend van harmonisering, niet alleen met betrekking tot verscheiden aspecten van het mechanisme zelf, maar ook functioneel gezien: de harmonisering is uiteraard demarkerend en opereert als synchronische regel op het supersegmentele niveau, terwijl de umlaut wezenlijk een compensatorisch verschijnsel is, dat vrij spoedig overgaat van fonotactische regel tot morfofonologische regel of gewoon klankgeschiedenis, een segmentele verandering die geconditioneerd wordt door de supersegmentele structuur.

De verhouding tussen het dominerende accent en het umlautproces is essentieel: het accent opereert als wat men best een "metaconditionering" kan noemen. Nu is het een bekend feit dat de talen van een taalfamilie dikwijls een gemeenschappelijk supersegmenteel systeem verdelen, en dat een kenmerk zoals een bepaald soort accent dikwijls ook fungeert als areaal kenmerk, d.w.z. een kenmerk dat gedeeld wordt door talen uit verschillende taalfamilies, die lange tijd in intiem contact met elkander staan. Als de stelling juist is, dat de umlaut sterk verbonden is aan een dominerend accent en gepaard gaat met een reductieproces, dan kunnen wij verwachten, dat de umlaut en de reductie ook soms als gemeenschappelijke kenmerken van een taalfamilie of een 'Sprachbund' moeten optreden. Die stelling lijkt wel juist te zijn. Wat taalfamilies betreft, is de umlaut natuurlijk een zeer wijd verspreid verschijnsel in het Germaans, waar elke dochtertaal tenminste enige umlautontwikkelingen vertoont, ondanks wat vele Germanisten over het Gotisch, dat zo vroeg uitgestorven is, beweren.⁸ Van de Germaanse talen, die tot de moderne periode overleefd hebben, lijkt het Nederlands het minst mee te hebben gedaan. Elders in West-Europa vinden wij, dat umlaut, gepaard met sterke reductie, ook een gemeenschappelijk kenmerk van de Keltische talen is, en terwijl er belangrijke verschillen zijn in de precieze werking van het proces in de twee overlevende aftakkingen der familie, moeten wij ook bedenken, dat die twee aftakkingen, het Goidelisch en het Brithonisch al vrij sterk gedifferentieerd waren op het ogenblik dat de umlaut in deze

⁸ Over de mogelijkheid dat het Gotisch de vroegste umlautontwikkeling gekend heeft, zie Van Coetsem en Buccini (1990: 194-7) en Van Coetsem (1994: 91-3).

talen gewerkt heeft. Ook in de Romaanse talen zijn er duidelijke sporen van de ontwikkeling van een vokalische wijziging, die men volgens de hierboven aangegeven definitie met recht umlaut mag noemen (Van Coetsem en Buccini 1990: 198-206). Dus schijnt het dat de umlaut een areaal kenmerk voor West-Europa in de vroege Middeleeuwen was. Tenslotte zijn er nog andere gebieden, waar de umlaut als areaal kenmerk optreedt. Het grootste is in het zuiden en oosten van Indië te vinden, waar talen, die tot de Indo-europese, Dravidiaanse en Munda taalfamilies behoren, umlautontwikkelingen hebben meegemaakt.

Om niet te ver van het centrale onderwerp van deze bijdrage af te dwalen, zal ik maar zeggen, dat ik begonnen ben een studie op te stellen van het umlautproces in zo veel talen als ik kon vinden. Tot nu toe heb ik het proces in de Germaanse, Keltische en Romaanse talen bestudeerd, alsmede in de groep talen in Indië, die de umlaut hebben ondergaan, namelijk de Indo-Ariaanse talen Sinhalees en Bengalees en de Zuid Dravidiaanse talen Tamil en Malayalam, en bovendien in enkele andere talen waarvoor er goede beschrijvingen van hun umlautontwikkelingen bestaan, te weten het Chamorro en het Rotuman. Tenslotte heb ik in de laatste tijd kunnen beginnen de umlautontwikkelingen in een groep talen in het Kaukasische gebied te bekijken. Hoewel deze vergelijkende studie nog niet voltooid is, heb ik er reeds, geloof ik, enkele interessante conclusies uit kunnen trekken. Naar deze conclusies zullen wij terug keren, nadat wij de umlautontwikkelingen binnen het Germaans even besproken zullen hebben.

Traditioneel, d.w.z. vooral in de traditie van de Junggrammatiker, heeft men in de Germanistiek een onderscheid gemaakt tussen de 'breking' en de umlaut. De toepassing van de term 'breking' was in de vroege literatuur bijna zo verward als de toepassing van de termen umlaut en harmonisering thans is onder de generativistische fonologen. Een van de oorspronkelijke was de aanduiding van het bekende verschijnsel waardoor de distributie van de Oergermaanse korte klinkers *i en *e veranderd werd; daardoor werd ook de leemte in het systeem der korte vokalen uiteindelijk aangevuld met het ontstaan van de korte *o uit de splitsing van Ogm. *u. De gevolgen van deze veranderingen kan men nog zien, bijvoorbeeld, in de verbuiging van sommige sterke werkwoorden in het Duits zoals *geben* tegenover *er gibt* of *nehmen* tegenover *er nimmt*, of in de uiteenlopende vokalen in vormen van werkwoorden die oorspronkelijk dezelfde ablautwisseling vertoonden, zoals Ndl. *binden* tegenover *werden* en Dts. *gebunden* tegenover *geworden*. Het gebruik van een speciale term voor dit verschijnsel is in zekere zin overbodig, want in wezen is het duidelijk een soort umlaut geweest, d.w.z. een afstandassimilatie van een beklemtoonde vokaal aan een naburige,

onbeklemtoonde vokaal, die diachronisch gezien ook gepaard ging met reductie. Dat de vokalische conditioneringen van deze veranderingen doorkruist werden door concurrerende konsonantische conditioneringen, verandert niet het feit dat het verschijnsel in hoofdzaak en misschien ook in oorsprong een umlautproces was, zoals aangetoond is in Van Coetsem (1968) en Van Coetsem en Buccini (1990).

De ontwikkelingen in het systeem van de korte vokalen kan men dus analyseren als de gevolgen van twee nauw verwante en elkaar doorkruisende processen, telkens met twee tegenovergestelde effecten. Aan de ene kant hebben wij de umlaut, die twee ondervormen heeft, de verhogende umlaut, geconditioneerd door een *i* of *j* en (vooral in sommige dialecten) ook door *u* in de onbeklemtoonde lettergreep, en de verlagende umlaut, hoofdzakelijk geconditioneerd door een *a* of *ō* in de onbeklemtoonde lettergreep. Aan de andere kant hebben wij dezelfde verhogende en verlagende effecten, maar hier geconditioneerd door de direkt op de beklemtoonde korte vokalen volgende medeklinkers; ook belangrijk te noteren is het feit dat de medeklinkers de umlauteffecten van volgende onbeklemtoonde vokalen dikwijls hebben tegengewerkt. De konsonantische omgeving, die het meest konsekvent gewerkt heeft, was die van een gedekte nasaal, en in het hierboven vermelde voorbeeld van Dts. *gebunden* ziet men een geval van het blokkeren van de verlagende umlaut, die wel doorgevoerd is in de vorm *geworden*. Wij zouden nu ook in aanmerking moeten nemen, dat in sommige dialecten, en in het bijzonder in het Ingweoons zoals vroeger gedefinieerd, het aantal konsonantische omgevingen, die het verlagende effect van de *a*-umlaut blokkeerden veel groter was dan elders en in het bijzonder in het Hoogduits, waar de vokalisch geconditioneerde veranderingen bij de korte vokalen veel konsekwenster waren. Voor het Hoogduits kunnen wij de condities voor de splitsing van Ogm. *ū* op de volgende wijze voorstellen⁹:

De ontwikkeling van Ogm. *ū* in het Oudhoogduits

*/u/ >	[u]	[o]
	CuCu	CoCa
	CuCi	CoCo
	CuCj	CoCe
	CuNCV	

⁹ Deze figuur is gebaseerd op die van Russ (1978: 40). Voorbeelden van paren met *o* gov. *u* in de derivatie zijn: *tor-turi*, *gold-guldin*, *hold-huldi*, *holz-gihulzi*, *uuort-antuuurti*, *forhta-furhten* (Franck 1909: 31). Voorbeelden van bewaring van *u* voor volgende *u* zijn: *sunu*, *hugu*. Voor verdere voorbeelden, zie ook Braune/Eggers (1987: 33-4).

In het Oudengels en trouwens ook het Oudfries is het duidelijk, dat de verlagende *a*-umlaut ook geblokkeerd werd door een ongedekte nasaal. Bovendien zijn er ook talrijke voorbeelden van Ogm. *ū* in *a*-umlautpositie, die bewaard bleef in de omgeving van een labiale medeklinker. De condities voor de splitsing in het Ingweoons kunnen wij aldus voorstellen¹⁰:

De ontwikkeling van Ogm. *ū* in het Oudengels

*/u/ >	[u]	[o]
	CuCi	CoCa
	CuCj	CoCo
	CuCu	CoCe
	CuNCV	
	CunV	
	CumV	
	C(lab)uC	

De betrekkelijk sterkere werking van de *a*-umlaut in het Oudhoogduits is ook te zien bij de ontwikkeling van Ogm. **ī*. Hoewel het verlagende umlaut-effect in het praehistorische Hoogduits niet absoluut regelmatig schijnt te zijn geweest, vinden wij toch een groot aantal vormen, waarin de *a*-umlaut wel doorgevoerd werd; daarentegen zijn er in het Oudengels slechts enkele vormen met *e* uit **ī*.¹¹ Op eendere wijze heeft het praehistorische Hoogduits een uitgebreide ontwikkeling van de verhoging van **ē* tot *i* gekend; in deze taal heeft ook een volgende *u* in onbeklemtoonde positie de verhoging geconditioneerd. Anderzijds is zo een uitbreiding van de verhogende condities

¹⁰ Voorbeelden voor het Oudengels zijn (Campbell 1959: 43-4, Luick: 1914-21: 104-8):

- Ogm. **ū > ō* (*a*-umlaut): *god*, *gold*, *geoc*, *coren*, *holpen*.
 - Ogm. **ū > ū* (consonantische interferentie met *a*-umlaut):
i) CuNCV: *swummen*, *sprungen*, *hund*; ii) CunV: *Ēunor* 'thunder', *hunig* (< *hunæg*), *wunian* (*wunaĒ*, *wunode*), *sunu*; iii) CumV: *fruma*, *guma*, *sumor*, *sum* (< *suma*); iv) C(lab)uC: *bucca*, *but(e)re*, *full*, *fugol*, *wulf*, *wulle*.
- Voorbeelden voor het Oudfries zijn (Heuser 1903: 7-8, Steller 1928: 11-2):
- Ogm. **ū > ō* (*a*-umlaut): *god*, *gold*, *dolch*.
 - Ogm. **ū > ū* (consonantische interferentie met *a*-umlaut): i) CuNCV: *swummen*, *funden*, *hund*; ii) CunV: *thuner* (ook *thonar*), *hunig*, *wunat* (3rd sg. prs.), *sunu* (ook *sune*); iii) CumV: *sumer*, *sum*; iv) C(lab)uC: *but(h)ere*, *ful*, *fugel*, *wulf*, *fulk* (ook *folk*).

¹¹ Als voorbeelden van de *a*-umlaut van **ī* dienen de volgende Ohd. vormen (Braune/Eggers 1987: 32; vgl. Schatz 1907: 10 en Brunner 1965: 34-5): *cwēc* (Oe. *cwic*), *lēckon* (Oe. *liccian*), *klēben* (Oe. *clifian*), *lēbera* (Oe. *lifer*), *skēf* en *skif* (Oe. *scip*) enz. Zoals in alle Germaanse talen, treedt de *a*-umlaut nooit op in participia van de eerste klasse sterke werkwoorden. Over het Oudengels schrijft Luick (1914-21: 108): "Das Altenglische bietet zwei, die gemeingermanisch zu sein scheinen: *wer* 'Mann' ... und *nest* 'Nest' ... und vereinzelt *spec* neben *spic* 'Speck' (vgl. Ohd. *spēc*)."

onbekend in het Engels, waar onbeklemtoonde *u* integendeel in de praehistorische periode een velariserend umlauteffect heeft gehad.¹²

Het verschijnsel waaraan de term 'umlaut' het nauwst gebonden is, is natuurlijk de *i*-umlaut. De gevolgen van de werking van de *i*-umlaut zijn in al de Germaanse talen te bespeuren die tot de latere Middeleeuwen overleefd hebben, en in het algemeen, ofschoon er wel wat opvallende verschillen tussen zijn werking in de individuele talen en dialecten zijn te constateren, volgt het proces overal een vrij homogeen pad, zowel wat de conditionering betreft als de vokalen die er oor getroffen zijn. De belangrijkste verschillen zijn de volgende. Ten eerste, in de meeste Germaanse dialecten heeft de vokalische conditionering van de *i*-umlaut met zeer weinig interferentie van het voorafgaande konsonantisme doorgewerkt, terwijl wij in het Hoogduits, en in het bijzonder in de Opperduitse dialecten, wel konsonantische omgevingen vinden, die de werking van de *i*-umlaut belet hebben. Volgens Paul & al. (1975) is er geen *i*-umlaut van *u* vóór *lt* en *ld* en ook *-gg-*, *-ck-*, *-pf-*, *-tz-*; de *i*-umlaut van Ohd. *û*, *uo*, *ou* werd in het Opperduits belet vooral door labiale en velaire medeklinkers.¹³ Dergelijke konsonantische interferentie met de *i*-umlaut komt in veel mindere mate voor in het Frankisch en het Nederduits; in het Noordgermaans en in de twee Ingweoonse talen, het Engels en het Fries, is zij afwezig.

Een ander opvallend dialektisch verschil met betrekking tot de ontwikkeling van de *i*-umlaut hangt af van de vraag, of de *i*-umlaut gepaard gaat met een tegenovergesteld umlautprincipe, d.w.z. een umlautwerking van onbeklemtoonde achter- of geronde klinkers op voorafgaande front- of niet geronde klinkers. Zulke umlautwerkingen hebben zeer duidelijk in het Noordgermaans geopereerd en in mindere mate ook in de Ingweoonse talen, maar ontbreken in het Middel- en Opperduits.

Tenslotte moeten wij even verwijzen naar een verder dialektisch verschil, dat in de recente algemene literatuur over de umlaut veel minder aandacht heeft gekregen dan in de vroegere literatuur, namelijk een chronologisch verschil. Volgens schrijver dezes staat het vast, dat de *i*-umlaut als fonologisch proces veel vroeger afgelopen is in het Engels dan in het Hoogduits. Aangezien dit dialektische verschil een verrekend belang voor mijn opvatting van

¹² B.v. Ohd. *mitu*, *fihu*, *filu*, waarschijnlijk ook *situ*, *sibun*, *miluh* (vgl. Oe. *meodo*, *feo*, *feolu*, *seodu*, *seofon*, *meoluc*). Over de velariserende umlaut in het Oudengels ('back' of *u*-umlaut genoemd), zie Campbell (1959: 85-93).

¹³ B.v. Mhd. *verschulden*, *schuldec*, (Opperduits) *mugge*, *brugge* (vgl. Innsbruck), *drucken*, *lupfen*, *nutze*; *rûmen*, *suochen*, *troumen* enz. Een interessante bespreking van de konsonantische verandering van de *i*-umlaut in het Germaans en het Duits wordt door Howell en Salmons (Hs. 1995) gegeven.

het ontstaan van het Nederlands heeft, maar nog altijd niet algemeen aanvaard is door de Germanisten, zullen wij dit vraagstuk wat nader moeten bekijken.

De datering van het umlautproces in het Engels omvat twee aparte problemen, namelijk de datering van de allervroegste attestaties van Engelse vormen en de interpretatie van het grafemische bewijsmateriaal, dat in die vormen voorkomt. De allervroegste teksten behoren hoofdzakelijk tot twee categorieën: runeninscripties, waarvan de omvangrijkste in het Northumbrische dialect zijn geschreven, en glossen, die dialektisch gezien hoogstwaarschijnlijk van Mercische oorsprong zijn. Daarbij komt er onomastisch materiaal uit verschillende bronnen en gebieden.¹⁴ Van de runeninscripties zijn de belangrijkste die van het zogenaamde *Franks Casket* die van het *Ruthwell* en *Bewcastle Cross*. De vroege Mercische glossen zijn de *Épinal Glossary*, *Erfurt Glossary*, *Corpus Glossary* en *Leiden Glossary*. Terwijl alle Anglisten het erover eens zijn, dat deze teksten de vroegste zijn, is er minder overeenstemming over de absolute datering.

Wat het bewijsmateriaal voor de ontwikkeling van de *i*-umlaut in deze teksten betreft, zijn er drie verschillende aspecten, die moeten worden nagegaan, te weten de grafemische indicatie van: a) de wijzigingen van beklemtoonde vokalen (mutaties); b) de verdoffing van de umlautfactoren; c) de secundaire ontwikkeling van de ontronding van umgelautete vokalen. Opvallend is dat men in alle twee tekstgroepen, de inscripties en de glossen, ongeveer hetzelfde soort grafemische variatie ten opzichte van de juist vermelde klankveranderingen vindt. Deze variatie wordt uitdrukkelijk beschreven in een recente studie door Lass (1992), die voorbeelden van drie grafemische typen aangeeft: a) vormen met aanduiding noch van mutatie noch van verdoffing; b) met aanduiding van mutatie maar geen aanduiding van verdoffing; c) met aanduiding van mutatie en verdoffing. Hier kunnen wij nog een vierde grafemisch type in de glossen aan toevoegen, waarin wij mutatie met mogelijke secundaire ontronding vinden. Als voorbeelden kunnen de volgende vormen dienen¹⁵:

¹⁴ In de volgende discussie zal ik het onomastische materiaal even ter zijde laten, tot ik naar het probleem der datering van de *i*-umlaut in Oudhoogduits keer.

¹⁵ De voorbeelden zijn gedeeltelijk uit Lass (1992: 99-103; vgl. 1994: 61-4) genomen, behalve die van mogelijk vroegtijdige gevallen van ontronding, die door Lass niet vermeld worden. Andere voorbeelden uit de glossen zijn uit Sweet (1885) en Lindsay (1921) genomen. Glossen worden hier in het Nieuwengels gegeven; stOE = 'standaard' Oudengels, d.w.z. het Westsaksische dialect na 900 A.D. Afkortingen voor de bronnen zijn 'Cp.' voor *Corpus*, 'Ép.' voor *Épinal*, 'Erf.' voor *Erfurt*. N.B. hier gebruik ik steeds <ae> voor <æ> en <ae> in de handschriften.

*Type A (aanduiding van noch mutatie noch verdoffing)**rodi*: Ruthwell; NE 'rood (dat./loc. sg.)'*unsmoði*: Cp.; NE 'rough'; vgl. stOE *smōð. smæðe**hurnitu*: Cp.; NE 'hornet'; vgl. stOE *hyrnetu*, OS *hornut**munit*: Erf.; NE 'coin'; vgl. stOE *mynet**Type B (aanduiding van mutatie, maar niet van verdoffing)**kyniq, kyninges* (<q>= ng): Bewcastle; NE 'king(s)'; vgl. stOE *cynig**kyniqc*: Ruthwell; NE 'king'*-woerignae*: Ruthwell; NE 'weary (acc. sg.)'; vgl. stOE *wērig*, OS *wōrig**cyri*: Cp.; 'choice'; vgl. stOE *cyre**hymlice*: Cp.; NE 'hemlock'; vgl. stOE *hymlic**mynit*: Cp.; (vgl. type A hierboven)*unsmoeði*: Cp. (vgl. type A hierboven)*-groeni*: Cp.; NE 'green'*Type C (aanduiding van mutatie en verdoffing)**kyng*: Bewcastle; NE 'king'*Kynnburg*: Bewcastle; (anthroponym, met eerste element <*/kunj-/)*foeddae*: Franks Casket; NE 'fostered (3rd sg. pret.)'; vgl. stOE *fēdan**wylif*: Franks Casket; NE 'she-wolf' (epentetische -i-); Cp. & stOE *wylf**mygg*: Cp.; NE 'midge'; vgl. stOE *mycg**brycg*: Cp.; NE 'bridge'*boece*: Cp.; NE 'beech'*suoetnis*: Cp.; NE 'sweetness'; stOE *swētnes**uuyrdae*: Ép., Erf.; *wyrde*: Cp.; NE 'fate'; vgl. stOE *wyrd**Type D (aanduiding van mutatie met ontronding)**mi[c]hc*: Erf.; NE 'midge' (vgl. type C Cp. *mygg*)*hirnit*: Erf.; NE 'hornet' (vgl. type A Cp. *hurnitu*)*birii*: Leiden; NE 'chisel'; vgl. stOE *byres**smigilas*: Ép.; NE 'hiding-place (pl.)'; vgl. stOE *smygel**risel*: Cp.; NE 'grease'; vgl. stOE *rysel*

Lass (1992: 106; 1994: 62-3) ziet in deze grafemische variatie een mogelijke weerspiegeling van echte klankvariatie in de gesproken taal, in zekere mate hetzelfde soort variatie in de umlautontwikkeling dat ik in mijn discussie

van de fonologisering van de umlaut geponeerd heb (Buccini 1992a: 205-6).¹⁶ Specifiek interpreteert hij het voorkomen van umgelautete en niet umgelautete vokalen in beklemtoonde positie en van gereduceerde en niet gereduceerde vokalen in niet beklemtoonde positie als bewijs voor variabele realisaties in de ontstaanstijd van deze vroege teksten.

Wat de absolute datering van de umlaut- en reductieprocessen betreft, staat de kwestie van de datering van deze teksten centraal. Lass (1992: 99-100) neemt aan, zoals ook Sweet (1885) dat de bovenvermelde runen-inscripties tot stand zijn gekomen tegen het einde van de 7e eeuw, een mening waarmee ik akkoord ga, hoewel men ook moet toegeven, dat zij ook tot het begin van 8e eeuw kunnen behoren.¹⁷ Lass schijnt deze glossenhandschriften allemaal in de 8e eeuw te plaatsen en hierin gaat hij akkoord met de mening van de meeste Anglisten, maar de vraag blijft open, of wij ze vroeg of laat in die eeuw moeten plaatsen.¹⁸ Voor Lass was de *i*-umlaut in het Oudengels al in 7e en 8e eeuw vrij sterk op het fonetisch niveau geëvolueerd, maar er bleef toen nog variatie t.o.v. mutatie en reductie. Op basis van het voorkomen van de vormen van type B nog in de 8e eeuw komt hij tot de conclusie dat de *i*-umlautprodukten niet volkomen gefonologiseerd zijn vóór het einde van de 8e of het begin van de 9e eeuw.¹⁹ Tegen deze mening zijn er

¹⁶ Lass (1992: 106): "My tentative conclusion is that the spelling of these early glosses and the like is not 'irregular' or full of 'mistakes'... Rather it is the real thing, properly to be taken as a variation-sample at utterance level, more or less as if it were speech."

¹⁷ Sommige Anglisten menen, dat de inscripties ook mogelijk in de eerste decennia van de 8e eeuw geplaatst moeten worden (b.v. Hogg 1992a: 5 over Franks Casket). In dit verband zegt Campbell (1959: 4) het volgende: "The dating of these inscriptions (especially [the Ruthwell Cross inscription]) has been much disputed: they can, however, be assigned to the eighth century without hazard." Volgens Page (1973: 24) is de datering van het Franks Casket vrij zeker om 700. De andere inscripties zijn moeilijker, maar aangezien zij ons ongeveer hetzelfde beeld van de klankontwikkeling vertonen, lijkt het redelijk te concluderen, dat zij ook van de periode om de eeuwwisseling zijn.

¹⁸ Campbell (1959: 7), met verwijzingen naar de meningen van Lowe, plaatst de *Corpus* - en *Leiden* - handschriften in de 8e eeuw, *Épinal* en *Erfurt* in de 9e, hoewel Lowe zelf het *Épinal* -handschrift in de eerste helft van de 8e plaatst. Volgens Hogg (1992a: 5-6) zijn *Épinal* en *Erfurt* van de eerste helft van de 8e eeuw, *Corpus* van de tweede. Vroegere meningen lopen ook uit elkaar. Sweet (1885: 3): "If, then, *Corpus* was written, as is, I believe, universally assumed, early in the eighth century, *Épinal* must have been written at least a generation earlier." Lindsay (1921: xiii) plaatst het *Corpus* handschrift in de 8e eeuw, maar noteert, dat "Bradshaw, prince of palaeographers, dated it at the beginning of the century", terwijl Chadwick en anderen "deny that the Anglo-Saxon forms allow an earlier date than 770-800."

¹⁹ Lass (1994: 63): "...[W]e can argue (contrary to the handbooks) that [*i*-umlaut] was still marginally 'in progress' as late as the eighth century, and was categorically established and phonemicized only around 800 or so. Early ninth-century texts show the classic umlaut picture familiar from the literary corpus."

mijns inziens bezware die zowel de interpretatie van het grafemische bewijsmateriaal als de datering daarvan betreffen.

Ten eerste moeten wij noteren, dat Lass in zijn besprekingen van het probleem de vormen van type D buiten beschouwing laat en verder dat hij in het algemeen geen rekening houdt met de bredere kontekst van grafemische variatie, waarin de vormen die voor de discussie van de *i*-umlaut relevant zijn, voorkomen. Het lijkt mij duidelijk, dat deze glossen, tenminste die welke die tot de oudste laag behoren (zie verder beneden), in een periode zijn geschreven toen men bezig was, de eerste pogingen te doen, om met het Latijnse alfabet Engels te schrijven, d.w.z. toen men met de spelling nog aan het experimenteren was.²⁰ Bij de aanduiding van de *i*-umlaut van *u* zien wij bijvoorbeeld twee alternatieve spellingen, namelijk <ui> (b.v. Cp. *buiris* voor stOE *byres* NE 'chisel'; *gruiit* (?= *gruitt*) voor stOE *grytt* NE 'fine meal'), die slechts zelden voorkomt, en de 'klassieke' spelling <y>, die waarschijnlijk een secundaire grafemische innovatie is (vgl. Cp. *byrs*, *grytt*).²¹ De vraag is dus of de spellingen van type A (*rodi*, *hurnitu* enz.) geen gevallen van (nog) niet umgelautete vokalen zijn, of eerder gewoon verschrijvingen of vroege en uiteindelijk niet gelukte spellingen: aangezien er geen onmiddellijk beschikbare tekens voor geronde vóórklinders waren, heeft het zeker een tijdje geduurd, tot die nieuwe grafemen uitgevonden en aanvaard werden. In dit verband moeten wij ook bedenken, dat nieuwe grafemen voor geronde vóórklinders pas zeer laat in het Duitse taalgebied (in de middelperiode voor het Hoogduits en het Nederduits) ontwikkeld werden en het is zeer goed mogelijk, dat de grafemische onderscheiding van [u] en [y] of [o] en [ø] niet direkt noodzakelijk bleek voor sommige van de vroege Engelse scribenten; als men in acht neemt, dat umgelautete en niet umgelautete vokalen in de verbuiging en derivatie met elkaar alterneerden, is het niet moeilijk te begrijpen, waarom een scribent bereid was, één teken voor beide

²⁰ B.v. vokalische lengte wordt soms met een dubbel vokaalteken aangeduid, maar dikwijls ook niet: Ép. *maanful*, Cp. *mánful* (Lat. *infandum*, vgl. de verduiste vorm van Erf. *meinfol* (Sweet 1885: 68-9). Andere gevallen van grafemische variatie vindt men bij de medeklinkers, zoals <b-, -d-> naast <-f-> en de letter 'eth' voor intervokalisches stemhebbende frikatieven (b.v. Cp. *beber* 'beaver', stOE *befur*; vgl. ook Cp. *wodhae* met <-dh-> i.p.v. 'eth'; ook <-ct-> voor normale <-ht-> (Cp. *naectigale*, stOE *nihtegale*). Voor een uitvoerige bespreking van de ontwikkeling van de orthografie, zie Hogg (1992a: hoofdstuk 2).

²¹ Ik heb ook één voorbeeld van een spelling <uy> voor *u* +umlaut gevonden: Erf. *huymblicae* (NE 'hemlock'; vgl. Ép. *hymblicae*, Cp. *hymlice*), hoewel wij rekening moeten houden met het feit, dat het Erfurt-handschrift door een Duitse scribent geschreven werd en een aanzienlijk aantal echte schrijffouten vertoont. Over de ontwikkeling van dergelijke spellingen in andere Germaanse talen, zie Lass (1992:97-9).

vokalen te gebruiken.²² Wij moeten ons ook afvragen, waarom de spellingen van type A als weerspiegelingen van echte taalvariatie te beschouwen zijn, terwijl die van type D, met mogelijke gevallen van ontronding, bij Lass buiten beschouwing gelaten worden. En als wij ook de spellingen met ontronding als 'echt' willen beschouwen, moeten wij ons afvragen, of het redelijk is, synchronische variatie tussen alle vier typen te rekonstrueren.

Terwijl ik niet bereid ben Lass' interpretatie van de vormen van type A categorisch te verwerpen, zijn er mijns inziens goede redenen om eraan te twifelen. Om te beginnen, blijkt duidelijk uit de door Lass zelf opgestelde statistische analyse van het voorkomen van typen A, B en C in de Épinal-, Erfurt- en Corpus- glossaries, dat de vormen van type A uiterst zelden zijn: van meer dan 300 vormen waarin wij zouden verwachten de werking van *i*-umlautmutatie te kunnen zien, zijn er slechts zes zonder aanduiding daarvan.²³ Met zo een klein aantal uitzonderlijke vormen is de hypothese, dat zij 'verschrijvingen' (of vroege, onhandige spellingen) zijn, niet volkomen absurd. Deze interpretatie wordt gesteund door het voorkomen van alternatieve spellingen van bepaalde woorden. Bijvoorbeeld, naast de twee vormen van het OE woord (*un*)*smæðe* uit het Corpushandschrift die Lass vermeldt, komt er ook een derde van het type C, die hij niet vermeldt: type A: *unsmoði*; type B: *unsmoeði*; type C: *smoeðum* (dat. pl.) (Sweet 1885: 87; Lindsay 1921: 140).²⁴ Een ander paar varianten, dat Lass wel bespreekt, is Erf. *munit* tegenover Ép. en Cp. *mynit*. Als wij de vormen van type D in acht nemen, kunnen wij nog een ander paar hierbij toevoegen, namelijk Erf. *hirnitu* (Sweet 1885: 52) naast Cp. *hurnitu*. Dus, wat hier over vormen van de type A gezegd is, kan waarschijnlijk ook gezegd worden over de vormen van dit type met mogelijke ontronding. Terwijl het wel denkbaar is, dat die vormen akkurate weergaven van gesproken vormen zijn, is het toch ook mogelijk,

²² Dat fonemische distincties niet altijd in de spelling gemaakt hoeven te worden, is goed bekend, b.v. het gebrek aan aanduiding van distinctieve vokaallengte in het Latijn of het gebrek aan aparte grafemen voor open en gesloten middenvokalen (tenminste in de meeste posities) in het Catalaans of het Italiaans.

²³ Lass (1992: 101):

	type A	type B	type C
Corpus	x4=2.2%	x36=19.8%	x142=78.0%
Épinal	x1=1.3%	x25=32.9%	x50=65.8%
Erfurt	x1=1.3%	x28=36.4%	x48=62.3%
totaal	x6=1.8%	x89=26.6%	x240=71.6%

²⁴ In feite suggereert Lass, dat dergelijke reeksen niet voorkomen (1994: 63): "The variant *[smøðe] could of course have existed too, but no one word seems to appear in all three types." Zijn positie is toch misschien te rechtvaardigen, in zoverre hij het over een proces van lexicaal diffusie heeft.

dat tenminste sommige anders te verklaren zijn, d.w.z. als verschrijvingen.²⁵ De vorm uit de Ruthwellinscriptie, *rodi* (Ne 'rood', Ndl. 'kruis'), verdient ook even besproken te worden. Lass ziet in deze vorm een locatief met een uitgang overgenomen vanuit de *a*-declinatie (Lass 1992: 111) en dus een vorm, waarin mutatie te verwachten is.²⁶ Als die interpretatie van de uitgang juist is, volgt daaruit nog niet, dat deze vorm noodzakelijk een indicatie is, dat de *i*-umlautmutatie nog aan de gang was ten tijde van de inscriptie; integendeel kan men hem even goed of beter interpreteren, als bewijs ervoor, dat de *i*-umlaut een al afgelopen proces was, toen deze (lokale) analogische extensie van de uitgang tot de vrouwelijke verbuiging(en) doorgevoerd werd. Maar de andere, mogelijke verklaring van de uitzonderlijke uitgang van deze vorm spreekt ook tegen de mening van Lass; het kan ook zijn, dat de *-i* geen vanoudsher *[-i]* is maar eerder een 'verkeerde' spelling van de normale *-e* van de datief der *ō*-declinatie in het Oudengels. Met andere woorden, kan deze uitgang ook opgevat worden, als een indicatie van de verdoeffing van *-i* en zijn samenval met *-æ* in *-e*; zo interpreteert Hogg de Ruthwell vorm en verder beweert hij, dat het bewijsmateriaal van de vroegste teksten erop wijst, dat de verdoeffing al tegen 700 grotendeels doorgevoerd was.²⁷ Of zo een vroege datering voor de volkomen verdoeffing van *i* te

²⁵ Aangezien één der vroegste spellingen die gebruikt werd, om *[y]* aan te duiden, <ui> was, kunnen de vormen van types A en D allebei ontstaan zijn door het onopzettelijke weglaten van één der twee elementen; vgl. ook stOE *byres* NE 'chisel', Cp. *buir*, *byrs*; Ép.-Erf. *byris*; Leiden *biriis*. Dergelijke halfspelling schijnen heel vaak in het Vespasian Psalter voor te komen (Sweet 1885: 186), maar daar vinden wij dit vooral in vormen waarin wij umlautmutatie van *[o]* verwachten; dus naast <oe> ook <o> en minder frekwent ook <e> (steeds met verdofte umlautfactoren). Het is merkwaardig, dat de grafemische varianten in de vroege Mercische glossen, die misschien ontronding vertonen, vormen met *u* + umlaut bevatten. Gevallen met <e> voor verwachte <oe> komen ook voor: b.v. Erf. *beccae* 'beech', *gefegnessi* 'repairs' (vgl. Ép. *gefoegnissae*, Cp. *cellendre* 'coriander' (Hogg 1992: 125). Toch zijn vormen met <e> i.p.v. <oe> hier niet talrijk, hetgeen een beetje bevreemdend is, want de ontronding is in het algemeen vroeger opgetreden in het latere Oudengels bij *[ø]* dan bij *[y]*.

²⁶ Girvan (1931: 218) en Brunner (1965: 206) zien de uitgang van *rodi* ook als de lokatief uit de *a*-declinatie. Campbell (1959: 235) noemt deze vorm "onverklaard".

²⁷ Hogg (1992b: 120): "By the time of the earliest texts it would appear that the [unaccented] front vowels [*i* and *æ*] had merged together as /e/, for in those texts, although inflectional *-i* and *-æ* were often preserved, even the best of the scribes make enough errors, e.g. RuthCr. *rōdi* 'cross' dat. (?) sg., to make one suppose that they were attempting with only a limited degree of success to represent a stage which was fast becoming a hazy memory. We are thus entitled to claim that by about 700 all unstressed front vowels had become /e/. The only exception is that [*i*] was preserved in derivational suffixes..." N.B. Hogg (1992a: 242) heeft een andere mening over de datering van de verdoeffing: "[The] evidence would suggest that lowering of /i/ was marginally later than merger of /æ/ and /e/, but nevertheless a strictly eighth-century change."

rechtvaardigen is, lijkt mij wel bedenkelijk. Eerder zou ik zeggen, dat het proces van de verdoeffing wel te bespeuren is in de Épinal en Erfurt glossen maar zij is pas grotendeels doorgevoerd in de Corpus glossen.²⁸ In deze laatste tekst vinden wij spellingvarianten zoals *gyrdils* naast *gyrdels* Ne. 'girdle' (vgl. Os. *gurdilsi*), *taenil* naast (*stic*)*tenel* Ne. 'wicker-basket' (vgl. Os. *tēnil*) en aparte vormen zoals *forenyme* (voor Lat. 'praesumptio'), *byre* Ne. 'byre', en ook een reeks vormen, waarvoor er tegenhangers zonder verdoeffing in de Épinal-Erfurt glossen te vinden zijn (vgl. Lass 1992: 101), b.v.:

Corpus	Épinal-Erfurt	
<i>gycenis</i>	<i>gycinis</i>	'itching'
<i>cynedoom</i>	<i>cynidom</i>	'kingdom'
<i>ryge</i>	Ép. <i>rygi</i> (Erf. <i>ryg</i>)	'rye'
<i>unbryce</i>	<i>unbryc(c)i</i>	'unfit', vgl. Ohd. <i>bruhhi</i>

Noemenswaardig zijn ook de vormen in het Corpushandschrift, die de ontwikkeling van het suffix **-ag* tot *-ig* vertonen, b.v. Cp. *bodeg* Ne 'body' (vgl. stOe. *bodig*, Ép.-Erf. *bodēi*, Ohd. *botah*). Nog interessanter zijn de twee vormen van het woord *hunig* Ne. 'honey': Cp. *hunigaeppl*, *hunigsuge* (vgl. Ép. *hunaegaeppl*, *hunaegsugae* en Erf. *caenegaeppl* [sic], *hunegsugae*). Aan deze vormen kunnen wij zien, dat de ontwikkelking van **-ag* tot *-ig* hoogstwaarschijnlijk reeds afgelopen was ten tijde van het Corpus handschrift en ook, dat het secundaire, onbeklemtoonde *-ig* geen umlautfaktor was. Op eendere wijze bewijst de vorm Cp. *stouuigan* (voor Lat. 'retentare', stOe. *stōwian*), dat de umlautassimilatie niet meer actief was.²⁹

Uit het voorafgaande moet ik concluderen, dat de recente stelling van Lass (1994: 63), dat de *i*-umlaut in de 8e eeuw nog aan de gang was en pas

²⁸ Hier hebben wij het over *i* in onbeklemtoonde lettergrepen, die niet praehistorisch verloren ging door syncope en apocope, dus *i* uit lange *i* of korte *i* na een licht beklemtoonde lettergreep. De syncope en apocope van *i* na zware lettergrepen (b.v. **gastiz* > Oe *giest*) is al doorgevoerd vóór het opstellen van de vroege glossen. De verdoeffing tast die daarna overblijvende *i* (b.v. **winiz* > *wini* > stOe *wine*) aan. Voor de Épinal- en Erfurt- glossen geeft Hogg (1992a: 244) de volgende cijfers voor de spellingen van oude onbeklemtoonde *i* aan:

	finiaal		mediaal		praefix	
	<i>	<e>	<i>	<e>	<i>	<e>
Épinal	x82	x8	x134	x11	x52	x13
Erfurt	x86	x8	x149	x14	x42	x36

Volgens hem zijn <i> en <e> ongeveer even frekwent in de Corpus glossen; aldaar is <e> voor oudere <-ae> in beklemtoonde positie frekwent.

²⁹ Hier gaat het over de uitgang van zwakke werkwoorden van de tweede klasse, stOe. *-ian* uit **-ōjan*. Een andere vorm, die er op wijst, dat de umlautassimilatie niet meer werkte, is Cp. *moling* (een soort kaas) naast oudere *molegn* (Ép.-Erf. *molegn*, vgl. Os. *molegn*).

omstreeks 800 "categorically established and phonemicized" werd, niet juist is. Dus blijft de mening van de handboeken, dat de *i*-umlaut in het Oudengels wezenlijk praehistorisch was, nog altijd geldig. Toch geloof ik, dat Lass' stelling een grote verdienste heeft, omdat onze aandacht daardoor opnieuw op de absolute chronologie van en de variatie in de mutatie- en reductieprocessen alsmede hun interrelatie gericht wordt. Als slotsommen van deze discussie komen wij tot het volgende:

1. De onderlinge verwantschappen tussen de drie belangrijke Mercische glossenhandschriften zijn duidelijk en algemeen aanvaard: alle drie gaan uiteindelijk terug op een gemeenschappelijke oertekst maar tussen die oertekst en de Corpustekst enerzijds en de Épinal- en Erfurtteksten anderzijds waren er verschillende tussenliggende teksten (Sweet 1885: 33; Chadwick 1899:189). Ook is het duidelijk, dat de Corpustekst de jongste van de drie is (8e eeuw) en de Épinal de oudste (late 7e of vroege 8e eeuw). Het is daarom redelijk om aan te nemen, dat onze oertekst en dus ook de konservatiefste laag van vormen in deze glossen tot de tweede helft van de 7e eeuw behoorden.
2. In de late 7e eeuw was de *i*-umlaut (tenminste in het Mercisch volgens de glossen en het Northumbrisch volgens de inscripties) al gefonemiseerd met het verlies van korte *i* in onbeklemtoonde positie na zware stammen; deze reductiegolf was al voltrokken ten tijde van de vroegste teksten.³⁰
3. In de oudere glossen (Épinal-Erfurt) was de verdoeffing van *i* (*ī* na lichte stammen en *ī* uit *ī*) tot *e* nog niet doorgevoerd. Toch schijn de verdoeffing al begonnen te zijn in die glossen en mogelijk al in de vroegste, niet bewaarde glossen. Vormen met en zonder grafische aanduiding van verdoeffing kunnen misschien opgevat worden als een weerspiegeling van variatie in de gesproken taal, zoals Lass voorstelt.³¹ Ten tijde van het Corpus handschrift was die verdoeffing verder ontwikkeld en al grotendeels doorgevoerd. Bovendien was de *i*-umlautassimilatie zeker niet meer actief; dit stadium kon reeds veel vroeger zijn bereikt (vgl. de bespreking van *rodi* hierboven).

³⁰ Lass suggereert (1992: 102), dat de fonemisering van de umgelautete klinkers vroeger optrad bij de lange vokalen dan bij de korte, maar het bewijsmateriaal steunt die mening niet. Hoewel het waar is, dat lichte stammen noodzakelijk alleen korte klinkers bevatten, werden umgelautete korte klinkers in zware stammen (gevolgd door twee medeklinkers) ook vroeg, d.w.z. praehistorisch, distinktief.

³¹ Op basis van rekonstruktie en uit theoretische gronden heb ik de analyse van het Oudengelse materiaal van Lass geanticipeerd in mijn eigen poging, het probleem van het ontbreken van de *i*-mutatie in lichte stammen in het Oudnoors op te lossen (Buccini 1992a: 262-75).

4. Als de eerste reductiegolf der umlautfactoren ook variabel en geleidelijk was, zoals de latere golf volgens de vroege teksten blijkt te zijn geweest, dan moet het begin van de *i*-umlaut in het Oudengels vermoedelijk in de late 6e eeuw, mogelijkwijze ten laatste in het begin der 7e eeuw hebben plaatsgevonden.³²

In het Oudhoogduits komen wij een opvallend verschillende absolute en relatieve chronologie van de *i*-umlaut en reductie tegen. Aldaar vinden wij ook in de vroegste overgeleverde vormen een variatie die in zekere zin dezelfde is als die welke in de vroege Oudengelse glossen voorkomt, d.w.z. vormen zonder aanduiding van palatalisatie en verdoeffing naast andere met aanduiding van alle twee. Maar het is uiterst belangrijk te onthouden, dat de grafische aanduiding van palatalisatie in de vroege Oudhoogduitse teksten tot de reflexen van Wgm. korte *a* beperkt is. Pas in de latere Oudhoogduitse teksten beginnen er sporadische spellingen voor te komen, waarmee men de palatalisatie van de andere vokalen heeft trachte aan te tonen, en het is slechts in de loop van de Middelhoogduitse periode, dat de grafische aanduiding van de palatalisatie zoals wij ze in het moderne Duits kennen, geleidelijk regelmatig wordt. Om het betrekkelijk grote tijdsverschil tussen de grafische afbeelding van de umlaut van korte *a* en die van de umlaut van de andere vokalen te verklaren, heeft men de terminologische tegenstelling gemaakt tussen 'primaire umlaut' enerzijds en 'secundaire umlaut' anderzijds. Voorbeelden van de Oudhoogduitse primaire umlaut zijn (vgl. Braune/Eggers 1987: 27):

<i>gast-gesti</i> 'gast sg.-pl.'	<i>lamb-lembir</i> 'lam sg.-pl.'
<i>lang-lengiro</i> 'lang(-er)'	<i>kraft-kreftig</i> 'kracht(-ig)'
<i>brennen</i> (<*brannjan) 'branden'	<i>faru-feris</i> 'varen 1 sg.-2 sg. prs.'

Voorbeelden van de secundaire umlaut zijn de volgende Ohd. vormen (zonder aanduiding van mutatie) en hun Mhd. tegenhangers (met aanduiding van mutatie) (vgl. Paul et al. 1975: 40):

Ohd. <i>sun-suni</i>	Mhd. <i>sun-siini</i> 'zoon sg.-pl.'
Ohd. <i>hūs-hûsir</i>	Mhd. <i>hus-hiuser</i> 'huis sg.-pl.'
Ohd. <i>hōr(j)en</i>	Mhd. <i>hæren</i> 'horen'
Ohd. <i>lōsen</i> (cf. Go. <i>lausjan</i>)	Mhd. <i>læsen</i> 'losmaken'
Ohd. <i>mahftg</i>	Mhd. <i>mähtec</i> 'machtig'

³² Deze datering wordt ook door Pogatscher (1888: 134) gegeven. Luick (1914-21: 186) beweert, "daß er sich im Laufe des sechsten Jahrhunderts und wohl eher in seiner ersten Hälfte vollzogen hat." Anderzijds nemen Förster (1941: 486-8) en, na hem, Jackson (1953: 600) aan, dat de *i*-umlaut nog werkte tot de vroege 8e eeuw; Försters redenering is grotendeels op de reeds besproken umlautloze spellingen gebaseerd.

Wat er precies aan de hand en trouwens ook in de mond was bij onze Oudhoogduitse scribenten, is een blijvende twistappel onder de Germanisten geweest en de meningen over niet alleen de datering maar ook de natuur van de *i*-umlaut in deze taal lopen nog steeds ver uit elkaar. In dit verband moeten wij de umlauttheorieën van de vroeger vermelde Antonsen en Penzl enerzijds en Voyles anderzijds bekijken.

De meningen van Antonsen en Penzl zijn gegroeid uit de vermaarde strukturalistische behandeling van de *i*-umlaut in het Oudhoogduits door Twaddell (1938). Wij kunnen Antonsens en Penzls theorie als volgt samenvatten.³³ Volgens deze geleerden is het umlautprincipe één keer in de geschiedenis van het Germaans opgekomen, namelijk in een praehistorisch stadium, vóór de dialektische fragmentering van de familie (Antonsen 1994: 47-8; Penzl 1970: 115). In deze theorie wordt aangenomen dat alle umlauteffecten, dat wil zeggen wat wij hier apart hebben besproken als de verhogende, verlagende, palataliserende en velariserende umlauten, zich tegelijkertijd ontwikkeld hebben op het allofonische niveau. Inzoverre wij na kunnen gaan, dat er chronologische verschillen in de opkomst van de diverse umlauteffecten binnen de individuele talen of tussen de afzonderlijke talen voorkomen, zijn die verschillen toe te schrijven aan het zich geleidelijk, stap-voor-stap ontvouwen van het reductieproces. Dus is er voor Antonsen en Penzl een zeer vroeg, unitair en binnen het Germaans universeel umlautprincipe, maar een umlautprincipe waarin naar alle schijn geen direct verband is tussen de mutatie zelf als fonetische ontwikkeling en het reductieproces. Dit volgt uit hun stelling, dat de umlaut in de Protogermaanse of Gemeengermaanse periode moet zijn ontstaan, d.w.z. in een tijd toen de reductie van de umlautfactoren nog niet begonnen was. Niettemin zien zij een zeer belangrijke verhouding tussen umlaut en reductie, daar de fonemisering van de door umlaut gewijzigde vokalen vooral het resultaat van de verdoeffing der onbeklemtoonde umlautfactoren is. Als deze interpretatie van hun theorie juist is, is de umlautmutatie wel geconditioneerd door de onbeklemtoonde klinkers, maar geenszins verbonden aan hun reductie; de reductie is daarentegen het voornaamste mechanisme, waardoor de umgelautete fonen hun fonemische status uiteindelijk verkrijgen.

Deze opvatting van de umlaut heeft een uiterst belangrijke implicatie: als wij in een bepaalde Germaanse taal een vorm vinden, waarvoor wij uit etymologische gronden de aanwezigheid van een umlautfactor moeten rekonstrueren, en de vorm vertoont wel de werking van reductie maar geen

³³ Antonsen en Penzl hebben allebei de umlaut in de Germaanse talen herhaaldelijk besproken. Zie b.v. Antonsen 1961, 1964, 1966, 1969, 1994; Penzl 1949, 1951, 1970, 1983, 1984.

umlautmutatie, dan moeten wij, volgens Antonsens en Penzls redenering, de afwezigheid van de mutatie verklaren als het gevolg van ofwel laat (na de fonemisering) analogisch herstel, waardoor een umgelautete vokaal door een niet umgelautete vokaal vervangen wordt, ofwel van een vroegtijdige analogische hervorming, waardoor de oorspronkelijke umlautfactor door een andere vokaal, die geen umlaut inducerende kracht had, vervangen werd. Antonsen en Penzl zijn zeer konsekvent in hun talrijke studies over de umlaut: uitzonderingen op de werking van de umlaut verklaren zij als de resultaten van de analogie.³⁴ Maar mijns inziens zitten zij hierbij met twee onoplosbare problemen.

Ten eerste is er een theoretisch probleem, dat al in verband met de streng strukturalistische interpretatie van de umlaut door anderen opgemerkt is: Als de mutatie zelf direct aan de aanwezigheid van de umlautfactor, maar niet aan zijn reductie verbonden wordt, hoe komt het dan dat de fonetisch gewijzigde allofonen hun umlautmutatie niet verliezen, als de reductie de conditionerende factoren verwijderd, net zoals gebeurd is, toen umlautfactoren door analogische hervorming verwijderd werden?

Het tweede probleem is misschien minder theoretisch maar meer methodologisch, namelijk hoe gaat men de zo wijd verspreide afwezigheid van de *i*-umlaut in het Nederlands verklaren? En in het bijzonder, hoe kunnen wij rekenschap geven van het feit dat wij in die taal zo veel gevallen vinden van het bewaren van mutatie van **a* waar hij buiten een mogelijke morfologische alternantie heeft gestaan, maar vrijwel geen dergelijke gevallen bij de andere klinkers? Tenzij men bereid is, de principes van de historische taalkunde op een gewelddadige manier aan te pakken, is het gewoonweg onmogelijk alle gevallen van het ontbreken van de *i*-umlaut in het Nederlands als gevolg van de analogie weg te vegen.

Voor zover ik weet, is Voyles (b.v. 1981a: 112-3; ook 1991: 190) de eerste Germanist, die heeft gezien dat de Nederlandse gegevens van grote betekenis zijn voor de algemene ontwikkeling van de umlaut in het Germaans. Voor Voyles verschaft het Nederlands een sterk bewijs tegen de theorie van een alles omvattende Protogermaanse umlautontwikkeling en ook tegen de strukturalistische interpretatie van de umlaut in het algemeen. Maar de positie van Voyles neigt wel naar een tegenovergesteld uiteinde. Terwijl Antonsen de nadruk op de unitaire aspecten van de umlaut wil leggen, komt bij Voyles de verscheidenheid van de ontwikkelingen meer voor de geest. Hoewel hij bereid is toe te geven, dat er misschien een Gemeen-

³⁴ Antonsen (1966: 120): "If a form without umlaut is not analogical, it can only go back to a form which already lacked /-i-/ in Proto-Germanic."

germaanse aanleg tot de umlaut was, is het verschijnsel wezenlijk *einzelndialektisch* in zijn realisatie.³⁵ Bovendien gelooft hij, dat de opkomst van de mutatie zeer direct verbonden is met haar grafische aanduiding en neemt hij de, volgens mij, onverdedigbare positie in, dat de *i*-umlaut, tenminste in het Continentaalwestgermaans, veel meer een morfologisch geconditioneerd verschijnsel was dan een zuivere, 'Neogrammatische', 'lautgesetzliche' klankverandering.³⁶ Voor Voyles dus is het ontwikkelingspatroon in het Nederlands gemakkelijk te verklaren. Aldaar is de morfologische uitbreiding van de umlaut gewoon niet doorgevoerd en men hoeft niet uit te leggen, waarom er zo veel umgelautete allofonen verdwenen zijn: die hebben er eenvoudig nooit bestaan. Hier lijkt het mij, dat Voyles gedeeltelijk akkoord gaat met Antonsen en Penzl, want hij ziet klaarblijkelijk ook geen directe relatie tussen reductie en umlaut, aangezien het Nederlands zeer duidelijk reductie, zoals alle andere Germaanse talen, ondergaan heeft, maar de *i*-umlautmutatie slechts in zeer beperkte mate ontwikkeld heeft.

Tussen deze twee theorieën in kan men een veel plausibeler beeld van de umlaut vinden. Ten eerste hebben Antonsen en Penzl zeker gelijk, dat de umlaut in oorsprong en hoofdzaak een regelmatige, fonologische verandering is. Ten tweede heeft Voyles zeker gelijk, dat de umlaut niet tot de Protogermaanse periode behoort, en verder dat alle umlautontwikkelingen niet te gelijker tijd opgekomen zijn; hij sluit zich aan bij de traditionele mening, dat de zogenaamde 'breking', dat wil zeggen, de verhogende en verlagende umlaut van de niet lage korte klinkers, een vroegere ontwikkeling is dan de *i*-umlaut.³⁷ Maar Antonsen en Voyles dwalen allebei, als zij de directe verbinding tussen reductie en umlaut uit het oog verliezen. Ik stel voor, dat wij die verbinding op de volgende manier opvatten.

De twee processen van reductie en mutatie treden ongeveer te gelijker tijd op onder de reeds vermelde metaconditionering van het dominerende accent en als verschijnselen, die tot de allegro- en/of informele stijlen of

³⁵ Na een citaat van Penzl spreekt zich Voyles (1992: 79) duidelijk uit: "Herbert Penzl (1972: 33) puts it like this: 'All types of "umlaut" must have their beginning in the late PGmc. allophonic variation of accented vowels influenced by following vowels in weak-stressed syllables...' We shall argue here that this view is false. These umlaut changes were in fact independent developments in the individual Gmc. languages, namely [Old Icelandic] *i*- and *u*-umlaut, OE *i*-umlaut, OF [Old Frisian] *i*-umlaut, and OS and OHG *i*-umlaut-- the latter two probably representing a single areal change."

³⁶ Voor een gedetailleerde verklaring van zijn theorie, zie Voyles (1991); een beknopte bespreking vindt men in Voyles (1992: 79-85).

³⁷ Zie de verscheidene passages in Voyles (1992), waarin hij 'First Umlaut' bespreekt.

registers van de taal behoren. Dus wij kunnen ons voorstellen, dat er in de gesproken taal van een bepaalde generatie woordvormen naast elkaar kunnen voorkomen, zonder mutatie en reductie, d.w.z. vormen, die tot de langzamere en/of meer formele stijl behoren, en andere met mutatie en reductie, d.w.z. vormen, die tot de allegro- en/of informele stijl behoren, en misschien nog andere, die mutatie en reductie slechts in halve mate vertonen. In dit verband is het mijns inziens best mogelijk dat de grafemische variatie, die wij in de vroegste Oudengelse glossen en het vroegste Oudhoogduitse onomastische materiaal vinden, een dergelijke synchronische variatie weerspiegelt en niet noodzakelijk moet worden geïnterpreteerd als een opstapeling van vormen uit verschillende tijdperken, die slechts in de handschriften voorkwam.

In ieder geval zou er in de loop van de tijd een neiging zijn geweest, om de verhouding tussen de verschillende variërende vormen te veranderen en, speciek, de voorkeur geleidelijk aan de allegro- of informele varianten te geven. Zelfs in een tijd waarin de allegro-, informele varianten zeer frekwent zijn, zou het toch voor kinderen mogelijk blijven, de volledige keten van varianten aan te leren en zelfs de vormen zonder mutatie en reductie als grondvormen te houden, maar uiteindelijk zou er een tijd komen, waarin kinderen bij het opbouwen van hun interne grammatica van de moedertaal de mutatie van beklemtoonde klinkers als primaire drager van distinktieve lexicale en morfologische informatie opvatten, en niet de meestal kleurloze, gereduceerde klinkers van onbeklemtoonde suffixen. Vanaf de tijd dat er veel sprekers waren, die deze nieuwe interne grammatica hadden, was de umlaut als fonologisch proces afgelopen. Dus de verandering zou wel plotseling zijn gebeurd op het niveau van de individu, maar op het niveau van de taalgemeenschap zou ze wel geleidelijk zijn doorgevoerd (vgl. Andersen 1973: 782).

Wat de datering van de *i*-umlaut in het Hoogduits betreft, moeten wij de volgende feiten in acht nemen. Ten eerste, zoals vroeger vermeld, komt grafische aanduiding van *i*-wijziging in het Oudhoogduits alleen bij korte *a* (zogenaamde 'primaire umlaut') voor; pas in de 10e eeuw beginnen er geleidelijk spellingen, die mutatie van *ū* aanduiden, op te duiken. Bovendien vinden wij in de oudste overgeleverde Ohd. vormen uit de 8e eeuw talrijke gevallen, waar de *i*-umlautcondities zijn vervuld, maar geen mutatie wordt aangeduid (dus met <a> i.p.v. <e> voor Ogm. *ā); dergelijke spellingen komen in latere teksten maar sporadisch voor. Bijzonder interessant zijn de spellingpatronen in de St. Galler oorkonden en *Vorakte*; terwijl in de oorkonden spellingen met <a> gewoon zijn, komen spellingen met <e> in de contemporaine *Vorakte* vanaf 764 vaak voor, b.v. oorkonden: *Isanhario*,

Wurmhari tgov. Vorakte *Hisanherio* (778), *Uurmheri* (815).³⁸ Parallel daarmee vinden wij ook een verschil in de aanduiding van de verdoeffing der onbeklemtoonde klinkers; voorbeelden, waarin deze variatie voorkomt zijn b.v. oorkonden *Hildiburgus*, *Willihadi*, *Amalheiri* tgov. Vorakte *Hildeburg* (naast *Hildiburg*) (820), *Uuillihad* (822), *Amalhere* (856) (Sonderegger 1961: 273).³⁹ Sonderegger heeft met recht vermoed, dat de vormen uit de Vorakte een vrij nauwkeurige weerspiegeling van het gesproken Oudhoogduits van die tijd zijn, terwijl die van de oorkonden een conservatieve en gestiliseerde schrijftraditie vertegenwoordigen.⁴⁰ Toch lijkt het mij ook mogelijk, dat de spellingen der oorkonden in zekere mate niet alleen een ouder maar ook een deftiger of plechtiger gesproken taalregister van die tijd weerspiegelen. In ieder geval geeft dit bewijsmateriaal een goede indicatie, dat de *i*-umlaut van *ā* aan de gang was in de eerste helft van de 8e eeuw en dat de verdoeffing ook in de loop dezer eeuw (ten minste sporadisch) optrad.

In de oudere Germanistische literatuur nam men aan, dat de twee stappen in de grafische aanduiding van *i*-mutatie een chronologisch verschil in de

³⁸ Braune/Eggers (1987: 28): "...[D]ie Namen in den St. Galler Vorakten, der gesprochenen Sprache nachgebend, [zeigen] schon seit 764 fast immer Umlaut. In der Schreibsprache der Urkunden erscheinen sie dagegen ohne Umlaut. Entsprechend haben auch die ältesten Glossen... noch häufig nicht-umgelautetes <a>. Die Denkmäler aus der Jahrhundertwende zeigen dagegen nur noch vereinzelt <a>, so *angil*, *alilenda* (neben *elidheodig*) Is [Isidor], *mannisco*, *marigreoz*, *stantit* (neben *stentit*) M [Monsee-Wiener Fragmente]." Vormen uit de Vorakte van het jaar 764 met aanduiding van mutatie zijn *Uuolfdreghi*, *Eghilpret*, *Heripret*, *Muatheri* (Sonderegger 1961: 267).

³⁹ Braune/Eggers (1987: 60-1): "Im 9. Jh. erhalten sich die Endsilbenvokale im allgemeinen noch auf demselben Stand wie in der 2. Hälfte des 8. Jh.s. Erst Anfang des 10. Jh.s. beginnt ein stärkerer Verfall, von dem sich im 9. Jh. schon Spuren zeigen. In gesprochener Sprache (St. Galler Vorakte) ist die Endsilbenschwächung schon früh im 9. Jh. zu erkennen: 804 *Gundhere* (zu *heri*); im ersten Namenteil: 797 *Erchenhart* zu *erchan*, *Careman* zu *kara* 'Sorge, Klage'... Gesprochene Sprache zeigt die Abschwächung früher als die konservative Schreibsprache (vgl. z. B. die Pariser Gespräche...). Geübte Schreiber halten die tradierten, volleren Formen länger fest als ungeübte; daher bedarf jedes Denkmal gesonderter Untersuchung."

⁴⁰ Sondereggers stelling luidt aldus: "Nun ist freilich das Verhältnis Vorakte/Urkunden nicht so einfach wie die Entgegensetzung Volkssprache/Schriftsprache..." Dus spreekt hij van duidelijke tendenties: "Vorakte = Fixierung der gesprochenen Sprache, des Unmittelbaren, des auf dem Lande Gehörten; Urkunden-Reinschrift = Ausbildung einer Schreibnorm, Zug zur Latinisierung, zur Gleichmäßigkeit und Ausglättung, Festhalten an einmal gewonnenen und schriftlich fixierten Formen oder Schreibungen, Tendenz zur Archaisierung" (1961: 285). Zie verder Laferrière (1976).

Hier hebben wij het natuurlijk vooral over onomastisch materiaal, dat in Latijnse teksten voorkomt. Dezelfde tendentie, een conservatieve schrijftraditie vooral in Latijnse teksten te handhaven, schijnt ook in Engeland te hebben bestaan, b.v. in de namen in de handschriften van Beda's *Historia Ecclesiastica*.

werking van de umlaut weerspiegelen, met andere woorden, dat de primaire umlaut ouder is dan de secundaire. Vanuit een strukturalistisch perspectief heeft men dat ogenschijnlijke chronologische verschil willen herformuleren: het verschil zou in de fonemisering liggen, niet (noodzakelijk) in de *i*-wijziging zelf. Zoals Goossens (1980: 180-1) schrijft, "de oudere primaire umlaut is een geval van partiële foneemsamenval na allofonische splitsing van de klinker zelf, de jongere, secundaire umlaut is op fonologisch vlak een geval van distributiesamenval door een tweede klankwet, namelijk de samenval door verdoeffing van onbeklemtoonde klinkers." Naar deze mening is dus de primaire umlaut al in het begin van de Ohd. periode gefonemiseerd, de secundaire niet of niet volledig tot de late Ohd. periode (vgl. Twaddell 1938: 179-80). De verdoeffing, waardoor de secundaire umlaut gefonemiseerd werd, was inderdaad geleidelijk en reikte van de periode van de vroegste attestaties in de 8e eeuw tot de 10e of 11e eeuw, toen de verdoeffing grotendeels doorgevoerd was. Toch is de eerste verdoeffing van een umlautfaktor, namelijk *-ja* na medeklinker tot *-e*, al waarschijnlijk grotendeels afgelopen tegen het einde der 8e eeuw of het begin der 9e eeuw, niet veel vroeger te dateren, aangezien er nog sporadisch vormen voorkomen in teksten uit de 9e eeuw (Braune/Eggers 1987: 111-2; Franck 1909: 66-7; Schatz 1907: 99). In dit verband is het ook opmerkenswaardig, dat de reductie van Wgm. korte klinkers na zware stammen in het Duitse taalgebied doorgevoerd werd voor de *i*-umlautassimilatie actief werd; daardoor is de tegenstelling in de *i*-stamdeclinatie tussen enkelvoud zonder mutatie tgov. meervoud met mutatie ontstaan (vgl. Oe. *giest*-(*giestas*) tgov. Ohd. *gast*-(*gesti*) (Dal 1971:39; Voyles 1992: 222).

Het laatste aspekt van de ontwikkeling van de *i*-umlaut in het Hoogduits, dat hier overdacht moet worden, is de kwestie van de relatie tussen primaire en secundaire umlaut en specifiek of het chronologische verschil alleen met het proces van fonemisering te maken heeft. Ofschoon niet met zekerheid bewezen kan worden, dat er ook een chronologisch verschil was in de eigenlijke operatie van de umlautassimilatie, zijn er niettemin enkele redenen om te geloven, dat dat wel het geval was. De belangrijkste reden is het goed bekende feit, dat in vele dialecten van het Duits het produkt van de primaire umlaut van *ā* niet uiteindelijk met *ē* samengevallen is, maar een nog meer gesloten klinker is geworden, dus */e/* < **ā* + prim. umlt tgov. */e/* < **ē*.⁴¹ Als de strukturalistische interpretatie van de *i*-umlaut juist is, is de primaire

⁴¹ Zie b.v. Fourquet 1952, ook Voyles 1991:171. Interessant is het feit, dat er in vroege Ohd. teksten sporadisch spellingen voorkomen met <ei> voor het produkt van de primaire umlaut (Schatz 1907: 33).

umlaut gefonologiseerd door samenvall van de umgelautete *ǣ* met oude *ē*, en die samenvall kon al zijn gebeurd vóór de eerste reductie van umlautfactoren rondom 800, d.w.z. vóór de klankontwikkeling *-ja > -e*. Maar de ontwikkeling van de primaire umlautprodukten tot een meer gesloten kwaliteit dan die van oude *ē* moest ook vóór die eerste reductie plaats hebben en, hoewel het hier niet noodzakelijk uit volgt, schijnt het toch wel mogelijk, dat deze sterke *i*-wijziging een betrekkelijk lange tijd operatief was.

Als wij voorlopig aanvaarden, dat de primaire umlaut als actieve fonotactische regel vroeger aanving dan de secundaire umlaut, kunnen wij de ontwikkeling van de *i*-umlaut in het Duits aldus faseren⁴²:

- i) verlies van onbeklemtoonde *i* na zware stammen (7e eeuw?)
- ii) eerste fase van ('primaire') umlaut van *a* (7e-8e eeuw)
- iii) uitbreiding van ('secundaire') *i*-umlaut op andere vokalen (8e-9e eeuw) vroeg-Ohd. golf van reductie (*-ja > -e* enz.)
- iv) laat-Ohd. golf van reductie (9e-10e eeuw, plaatselijk 11e eeuw?) deautomatisatie van de umlautassimilatie

Wat de kwestie van dialektische verschillen in de ontwikkeling van de umlaut in de Westgermaanse talen, betreft, moeten wij de volgende punten in acht nemen. Ten eerste is er een hele reeks verschillen tussen het Engels (en vermoedelijk ook het Fries, dus het Ingweoons) en het Hoogduits. Om te beginnen hebben wij al vermeld, dat het Engels de zogenaamde 'breking' of verhogende/verlagende of 'raising/lowering' (*r/l*) umlaut in een aanzienlijk minder konsekvente mate heeft ontwikkeld dan het Hoogduits. Specifiek is de werking van de verlagende *a*-umlaut in het Ingweoons betrekkelijk beperkt geweest, waar wij slechts enige woorden met *a*-umlaut van **i* tot *e*

⁴² Voyles (1991; 1992: 79-85, 212-4) gelooft wel, dat er een chronologisch verschil tussen primaire en secundaire umlaut was, maar zijn andere meningen over de *i*-umlaut in het Duits zijn moeilijk aanvaardbaar. In het bijzonder is zijn bewering, dat de secundaire umlaut "for the most part morphosyntactically conditioned" was (1992: 213), weinig aanneemelijk. De motivatie om umgelautete vokalen door analogie naar de *ja/jo*-stam op bijvoeglijke naamwoorden of voorzetsels en bijwoorden over te dragen, lijkt mij uiterst onduidelijk. Zijn bewering, dat het ondenkbaar is, dat umgelautete allofonen zelfs niet sporadisch grafemische aanduiding in het Ohd. zouden krijgen en dat wij daardoor kunnen concluderen, dat zij niet bestonden, lijkt mij ook niet erg overtuigend. Het is wel opvallend, dat de tweede aanduiding van een umgelautete vokaal pas opgekomen is als gevolg van wegens een samenvall, te weten de spelling <iu> voor umgelautete lange *u* na de monoftongering van *iu*. Ook opmerkenswaardig is het feit, dat de spellingtraditie in het Duits zijn aanvang heeft in een tijd, toen de secundaire umlaut niet opgekomen was. Voor het Engels was de situatie geheel anders: de eerste pogingen om het Engels met het Latijnse alfabet te schrijven kwamen op in een tijd, toen de umgelautete klanken allemaal distinctief waren. Daarbij moet men misschien ook denken aan de mogelijke invloed van de Ieren, die al wat ervaring hadden in de adaptatie van het Latijnse alfabet bij het schrijven van hun eigen taal.

vinden en bovendien kunnen wij konsonantische omgevingen herkennen, die de *a*-umlaut van **u* tot *o* hebben belet, namelijk de omgevingen van labialen en van een volgende ongedekte nasaal (misschien ook *l*). Daarentegen heeft alleen de volgende gedekte nasaal deze verlaging van **u* in het Hoogduits konsekwent belet. Wat de verlaging in het Hoogduits van Westgermaanse **i* tot *e* betreft, kan men niet zeggen, dat de ontwikkeling met absolute regelmatigheid doorgevoerd werd, maar naast de drie woorden, die ook in het Oudengels *e* uit **i* hebben, vinden wij een aanzienlijk aantal Oudhoogduitse vormen die deze ontwikkeling vertonen.

De situatie schijnt omgekeerd te zijn bij de werking van de palataliserende/velariserende of 'fronting/backing' (*f/b*) umlaut in de twee talen. De verhogende van de *i*-umlaut door verscheidene konsonantische omgevingen in het Oudhoogduits en vooral in het Opperduits hebben wij al eerder vermeld. In het Oudengels en het Oudfries zijn er integendeel weinig sporen van konsonantische interferentie met de *i*-umlaut. Daarbij moeten wij verwijzen naar het feit dat het Ingweoons, in ieder geval het Oudengels, ook een velariserende umlaut heeft gekend, maar het Oudhoogduits helemaal niet. Om al deze verschillen op te sommen, kunnen wij zeggen, dat de *r/l*-umlaut zich minder, maar de *f/b*-umlaut zich meer ontwikkelde in het Ingweoons, wat dus een spiegelbeeld is van de situatie in het Oudhoogduits.⁴³ Tenslotte moeten wij ons ook herinneren, dat er een duidelijk chronologisch verschil was in de ontwikkeling van de *i*-umlaut. Rond het jaar 700 was de *i*-umlaut van alle vokalen in het Oudengels en hoogstwaarschijnlijk ook in de voorloper van het veel later overgeleverde Oudfries al of bijna volledig afgelopen. Anderzijds verkeerde de *i*-umlaut in het Oudhoogduits in die tijd nog in zijn eerste fase, namelijk de zogenaamde primaire umlaut van *a*. Deze verschillen worden in de volgende figuur opgesomd:

	Engels	Hoogduits
<i>r/l</i> umlaut		
konsonantische verhogering	+	-
uitgebreide conditionering	-	+
uitgebreide omvang	-	+
algemene karakterisering	zwak	sterk

⁴³ M.b.t. de velariserende umlaut is de situatie in het Oudfries niet zo duidelijk als in het Oudengels, maar hier moet men er rekening mee houden, dat het Oudfries tot dezelfde periode behoort als het Middelenengels.

f/b umlaut

konsonantische verandering	-	+
uitgebreide conditionering	+	-
uitgebreide omvang	+	-
algemene karakterisering	sterk	zwak

datering

overgang van r/l tot f/b	5/6e e.	7/8e e.
einde van <i>i</i> -mutatie	7/8e e.	10/11e e.

Ondanks de belangrijke verschillen, zijn de algemene patronen in de twee talen talen wezenlijk dezelfde en daarboven zijn die algemene patronen ook in het Noordgermaans terug te vinden. De Germaanse patronen stemmen ook overeen met de patronen van umlautontwikkelingen in andere talen en taalfamilies. Uit de bovenvermelde vergelijkende 'cross-linguistic' studie van de umlaut heb ik de volgende punten kunnen afleiden, die ik tentatief als 'universals' voorstel:

- 1) dat er twee betrekkelijk distinktieve umlauttypen zijn, namelijk de raising/lowering umlaut en de fronting/backing umlaut. Bovendien schijnen de twee umlauttypen in een gefixeerde chronologische relatie te staan: Hoewel er talen zijn, waarin alleen de r/l-umlaut zich heeft ontwikkeld, hebben de talen, waarin de f/b-umlaut zich heeft ontwikkeld, steeds al een vroegere periode van r/l-umlaut ondergaan.
- 2) dat in de talen, die distinktieve vokaallengte hadden, de r/l-umlaut alleen de korte klinkers aangetast heeft. Bij de f/b-umlaut en in het bijzonder bij de palataliserende mutatie zijn én korte én lange vokalen op parallelle wijze gewijzigd (bij velariserende umlaut is het parallellisme minder konsekvent). Waar er eventueel beperkingen voorkomen, is dat wel op basis van het gewicht van de beklemtoonde syllabe, maar niet van de vokaallengte op zich, net zoals wij in het Germaans buiten het Nederlands vinden.
- 3) dat het proces van reductie een verschillende relatie met elk van de twee umlauttypen schijnt te hebben (hoewel dit ook in verband met de chronologische ordening van de twee typen beschouwd moet worden): De r/l-umlaut schijnt gepaard te gaan met een minder drastische graad van reductie, d.w.z. reductie van lengte en/of vermindering van distinktieve kwaliteiten (b.v. reductie van drie tot twee aperturen) in onbeklemtoonde positie, eventueel gedeeltelijk verlies van bepaalde onbeklemtoonde vokalen. Anderzijds gaat de f/b-umlaut gewoonlijk gepaard met een vrij drastische reductie van onbeklemtoonde vokalen, d.w.z. verreikende verdoeffing tot schwa of nul. Daarbij is de r/l-umlaut waarschijnlijk langer als actieve, fonotactische regel blijven werken.

Met betrekking tot dit laatste punt ben ik geneigd, de primaire umlaut van het Duits als een soort overgang tussen de twee umlauttypen te beschouwen. De redenen hiervoor zijn de volgende: de primaire umlaut a) heeft alleen op een korte vokaal gewerkt; b) heeft tegelijkertijd een verhogend en een palataliserend effect gewerkt; c) is chronologisch in de prae-Oudhoogduitse periode te plaatsen, dus tussen de vroege periode van r/l-umlaut (Gemeen-germaans of Noordwestgermaans) en de secundaire umlaut (Oudhoogduits); d) heeft zich mogelijkwerwijze een betrekkelijk lange tijd als fonotactische regel gehandhaafd vóór de verreikende reducties van de Ohd. periode.⁴⁴

4 Umlaut en het ontstaan van de Nederlandse taal⁴⁵

In het Nederlands vinden wij wat ik hierboven een "on-Germaans" patroon van umlautontwikkeling genoemd heb, tenminste als wij de traditionele opvatting aannemen: de *i*-umlaut, naar men zegt, is in het Nederlands alleen bij de korte klinkers opgetreden (b.v. Schönfeld/Van Loey 1970: 41). Maar blijkens de gegevens over umlautontwikkelingen in talen buiten het Germaans alsmede de andere Germaanse talen, schijnt deze beperking naar de vokalalengte niet alleen "on-Germaans" te zijn, maar ook uiterst eigenaardig.

Zoals bekend is, heeft Goossens (1980: 178ff.) een nieuwe interpretatie van de distributie van de umlaut in het Nederlands voorgesteld: Volgens hem is de *i*-umlaut in de centrale en oostelijke dialecten op dezelfde wijze als in het Duits ontwikkeld, maar in de standaardtaal en de westelijke dialecten werd alleen de zogenaamde primaire umlaut van **ä* doorgevoerd.⁴⁶ Met andere woorden, het meest karakteristieke kenmerk van het Nederlands is, dat de taal ten opzichte van de ontwikkeling van de umlautmutatie is blijven steken op een punt dat het Duits bereikt had rondom het jaar 700.

⁴⁴ Het schijnt, dat er parallellen met de Duitse primaire umlaut in sommige niet-Germaanse talen zijn, maar ik moet de mogelijke voorbeelden grondig bestuderen, vooraleer ik dit beweer. In mijn proefschrift heb ik getracht aan te tonen, dat er misschien ook een primaire umlaut was in de voorgeschiedenis van het Engels (1992a: 217-8; vgl. Collier 1987), maar ik wil deze zaak nog verder overdenken.

⁴⁵ De fundamentele meningen die in de volgende twee secties verschijnen, heb ik op beknopte wijze in mijn artikel van 1990 en op uitvoeriger wijze in mijn proefschrift gepresenteerd, maar met betrekking tot een aantal punten zijn mijn gedachten verder geëvolueerd.

⁴⁶ Goossens (1980: 180): "Ik ben van mening dat het onderzoek van de umlaut in ons taalgebied zich tot nog toe blind heeft gestaan op een tegenstelling die van bijkomstig belang is en dat het daardoor een tegenstelling uit het oog heeft verloren die voor een juiste beoordeling van de feiten van primordiaal belang is. Bijzaak is de tegenstelling tussen korte klinkers aan de ene, lange klinkers en diftongen aan de andere kant. Hoofdzak is daarentegen de tegenstelling tussen primaire en secundaire umlaut."

Als wij de dialektische distributie van het beperkte patroon van umlautontwikkeling bedenken, dan is het wel opvallend, dat het een eigenschap is van de drie kustdialektgebieden, het Vlaamse, het Zeeuwse en het Hollandse, dus juist de gebieden, waarin allerlei Ingweoonse reliktvormen voorkomen en dus ook juist de gebieden, waar er volgens de meeste Neerlandici aan het einde van de grote Germaanse volksverhuizingen een Ingweoons-sprekende bevolking was.⁴⁷ Maar dat er een direct verband zou liggen tussen de Ingweonen, die de *i*-umlaut zo konsekvent doorgevoerd hebben, en het ontbreken van de *i*-umlaut in de westelijke dialecten, heeft men meestal niet gezien.⁴⁸

Kortom, het lijkt mij best mogelijk dat er wel zo een verband bestaat, maar hier moeten wij onthouden, dat de kustdialecten van het Nederlands geen Ingweoonse dialecten zijn; zij zijn eerder in wezen hetzelfde soort Germaans als de centrale en zuidoostelijke dialecten, d.w.z. "Nederfrankisch". Om deze stelling bevestigd te vinden, hoeven wij maar een vergelijking te maken tussen de vroege Vlaamse en Brabantse teksten van omstreeks 1300 en teksten van dezelfde periode uit Engeland en Friesland. Bij zo'n vergelijking wordt direct duidelijk, dat de Vlaamse en Brabantse teksten verregaande overeenstemmingen vertonen, niet alleen in de lexicale en morfolexicale voorraad, maar ook in de verbuigingsmorfologie, ondanks het feit dat er wel een hogere frekwentie in het Vlaams is van vormen die tegenhangers in een of alle twee de echt Ingweoonse talen hebben. Maar indien de stelling juist is, dat de kustgebieden van de Lage Landen in de vroege Middeleeuwen door Ingweoonstalige groepen bevolkt waren, een stelling die veel steun krijgt van de vroege toponymische gegevens, dan moeten wij vragen wanneer die 'ont-Ingweonisering' van die kuststreken begonnen is.⁴⁹

⁴⁷ Voor beknopte discussies van de ingweonismen, zie Schönfeld/Van Loey (1970: xxxiii-xxxvii) en Taeldeman (1982).

⁴⁸ De geleerde die zo een verband wel heeft gezien is Heeroma. Hij heeft verschillende theorieën voorgesteld om de umlautontwikkelingen in het Nederlands te verklaren, b.v. de theorie van een tegenstelling tussen Oostingweoons (met normale umlautontwikkeling) en Westingweoons (met *i*-umlaut alleen van de korte klinkers). De verklaring die ik hier voorstel, komt in algemene lijnen overeen met Heeroma's (1964, 1965) latere theorie, specifiek in de veronderstellingen dat het Ingweoons een homogene umlautontwikkeling had en dat het westelijke en standaard Nederlands in zekere zin een archaisch stadium van het Frankisch vertoont. Er zijn wel belangrijke verschillen tussen zijn verklaring en de mijne, o.a. in de formulering van het umlautprobleem, in de chronologie van het Ingweoons/Frankisch contact. Bovendien blijft zijn bespreking van het onderwerp op een vrij oppervlakkig niveau. Niettemin heeft hij het verband tussen de ingweonismen en de umlaut duidelijk gezien, iets wat anderen hadden gemist.

⁴⁹ Vgl. Heeroma (1950: 197-8): "Nog een punt dat nader onderzoek verdient is de frankisering van het oorspronkelijk Ingweoonse deel van Vlaanderen. In welke tijd, onder welke invloeden en langs welke wegen heeft dit proces zich voltrokken?... Het wordt tijd

Hoewel de historische gegevens voor de Lage Landen in die periode vrij schaars zijn, schijnen zij een coherent beeld te vormen ten opzichte van onze vraag. Het is in de loop van de 7e eeuw dat het proces van de kerstening der bevolking in het zuidelijke deel van de Lage Landen echt begonnen is, ten eerste waarschijnlijk vanuit het Noorden van Frankrijk ten tijde van Dagobert en onder leiding van figuren zoals Sint Amandus en Sint Eligius. Er zijn twee andere belangrijke historische ontwikkelingen, die tot deze periode behoren, namelijk de opkomst van een betrekkelijk intensieve Noordzee-handel, waar de Friezen de leidende rol in speelden, en ten tweede een geleidelijke verplaatsing van het politieke en militaire centrum van het Frankenrijk van het Noorden van het huidige Frankrijk naar de zogenaamde Ripuarische gebieden en in het bijzonder naar het huidige grensgebied tussen België en Duitsland, d.w.z. de streek waarin de Peppiniden, Arnulfingen en, uiteindelijk, de Karolingers thuis waren. De bloei van de Noordzee-handel schijnt wel een sterke aantrekkingskracht op de Franken te hebben gehad en reeds in de loop van de 7e eeuw beginnen de Franken oorlog tegen de Friezen te voeren. Terzelfde tijd zien wij ook de stichting van kloosters in Brabant onder leiding van figuren, die uit dat oostelijke gebied, zoals de in Haspengouw uit adellijk geslacht geboren Allowinus, beter gekend als Sint Bavo, en Gertrudis van Nijvel, dochter van Pipijn I en Itta. Alles samen genomen, schijnt het redelijk te denken, dat er in deze periode een soort Frankische bezetting was van een groot deel van de centrale en westelijke streken van het huidige Nederlandse taalgebied, en dat deze bezetting verwezenlijkt werd door het stichten van militaire en handelscentra alsmede religieuze centra, en, ten slotte, dat de Franken uit het oostelijke gebied rond de Maas en Rijn hierin de leidende rol speelden. Als vroege en belangrijke voorposten van de Frankische invloed in het Ingweoonse gebied moeten wij in de eerste plaats aan Gent, Antwerpen, Brugge en Kortrijk denken.

Als deze interpretatie van de historische feiten juist is - en ik zie trouwens geen historische gegevens die deze interpretatie tegenspreken - dan wil dat zeggen dat tegen het einde van de 7e eeuw de Franken van het land van Maas en Rijn in contact kwamen met de Ingweoonse bevolking van de kuststreken.⁵⁰ Taalkundig gezien was dat een contact tussen m.i. al vrij sterk

dat de taalhistorici deze vraag in veel algemener formulering herhalen: hoe verloren de noordelijke Nederlanden en het Vlaams-Zeeuwse kustgebied hun oorspronkelijk Ingweoons karakter? Het antwoord op deze vraag zal een bont en boeiend stuk taalgeschiedenis zijn..."

⁵⁰ Misschien waren niet al de Ingweoonstaligen die een rol speelden in het linguïstische contact met het Frankisch, bewoners van de Lage Landen. De Engelsen speelden een belangrijke rol in het Frankenrijk als missionarissen onder de nog heidense Germanen; precies in de periode om 700 was Sint Willibrord in de Lage Landen werkzaam. Het

uiteenlopende Westgermaanse dialecten, of liever talen, met aan de ene kant een Ingweoons dialect gekenmerkt door al de verschillende specifiek Ingweoonse innovaties en conservaties en daarboven een eigenaardig en bijzonder vroegtijdig afgelopen patroon van umlautontwikkelingen, en aan de andere kant, een betrekkelijk conservatief Frankisch dialect, dat niet aangetast was door de Hoogduitse klankverschuiving maar grotendeels hetzelfde zich relatief traag ontvouwende patroon van umlautontwikkeling vertoonde als elders in het Duitse taalgebied te vinden is. Aangezien het Ingweoons in de Lage Landen, buiten Friesland, al lang is verdwenen, is het duidelijk dat de oorspronkelijk Ingweoons-sprekende bevolking het Frankisch heeft aangeleerd en uiteindelijk haar eigen taal opgegeven. De vraag is dus: Wat voor een Frankisch hebben zij aangeleerd en hoe hebben zij dat Frankisch in de loop van het taalverwervingsproces veranderd?

Nu is het uiterst onwaarschijnlijk, dat de Kustingweonen van de Lage Landen allemaal op hetzelfde ogenblik begonnen Frankisch te leren en onmiddellijk hun eigen taal opgaven; zo een proces moest én geografisch én chronologisch geleidelijk gebeuren. Maar, ofschoon de ontwikkeling van dat proces in ruimte en tijd zeker belangrijk was in de formatie van het Nederlandse taallandschap, lijkt het mij eerst nodig, het mogelijke begin van het proces te bekijken. Zoals net gezegd, is dat wellicht rondom het jaar 700 te dateren, in het kielzog van de expansie van de Frankische macht in de Lage Landen. Bij gebrek aan directe getuigenissen van de twee talen ten tijde van het contact zijn wij gedwongen te werk te gaan op basis van enkele veronderstellingen, waarvan de belangrijkste is dat het wel zin heeft het Oudengels en het Oudhoogduits als vertegenwoordigers van de taal van respectievelijk de kustbewoners en de oprukkende Franken te gebruiken. Zo een veronderstelling is, geloof ik, volkomen gerechtvaardigd. Ten eerste is het duidelijk dat ten aanzien van de belangrijkste taalontwikkelingen het Engels en het Fries zeer verregaande overeenstemming vertoonden van de 'Noordwestgermaanse' periode tot diep in de tweede helft van het eerste millennium; bovendien zijn er in het latere Oudengels nog dialectische ontwikkelingen die parallel lopen met ontwikkelingen in het Oudfries (zie b.v., Buccini 1992b).

Wat de kust van de Lage Landen betreft, moeten wij noteren, dat de bewoners in het Noorden, van Holland tot Zeeland, waarschijnlijk Friezen waren of tenminste sprekers van een dialect dat sterk op het Fries leek. Voor het geheel van het kustgebied zijn er de talrijke 'ingweonismen', die de werking van de verschillende specifiek Ingweoonse klankontwikkelingen

verdient ook vermeld te worden dat de Frankische grondbezitters vaak slaven hadden die grotendeels uit Engeland schijnen afkomstig te zijn geweest.

vertonen. Dus is het redelijk te denken dat het Ingweoons in het relevante tijdperk vóór het gepostuleerde contact nog betrekkelijk homogeen was.⁵¹ In het geval van de taal der Franken is het probleem iets eenvoudiger: als het juist is, dat de frankisering van de kust vanuit het zuidoostelijke deel van de Lage Landen kwam, dan kunnen wij veronderstellen, dat het hier wezenlijk om de voorloper van het overgeleverde Limburgs en de omliggende dialecten in Duitsland gaat. Een vergelijking van het bewijsmateriaal van de Middellimburchse teksten en de 'Oudnederfrankische' Wachtendonckse psalmen enerzijds en de vroegere attestaties van de Frankische en Opperduitse dialecten anderzijds maakt duidelijk dat er verregaande homogeniteit was met betrekking tot de belangrijkste vokalische ontwikkelingen.⁵²

Uitgaande van het feit dat het Ingweoons in de westelijke kuststreken verdwenen is, moeten wij aannemen dat in een bredere kontekst het Frankisch de sociolinguïstisch dominante taal was, m.a.w. dat er voldoende motivatie (of nood) was voor tenminste een deel van de Ingweoonse bevolking om die taal aan te leren. Volgens Van Coetsems (1988) typologie van overdrachtspatronen in taalkontakt hebben wij hier dan hoofdzakelijk te doen met een situatie waarin de *impositietransfer* zich voordeed.⁵³ Specifiek was het

⁵¹ In dit verband wil ik ook verwijzen naar het recente artikel van Vauterin (1992); hij vindt een bewijs in enkele toponymen voor de vroege werking van de *i*-umlaut (5e-6e eeuw) in het Zuidwesten van de Lage Landen. Naar mijn mening zijn deze vormen niet 'Nederlands' maar eerder Ingweoons.

⁵² Natuurlijk wil dit niet zeggen dat er geen dialectische verschillen waren binnen het niet-Ingweoonse Kontinentaalwestgermaans. Toch is het in dit verband interessant, dat wij ook in het Oudsaksisch van de Heliandhandschriften grafische indicaties van een bijzonder trage ontwikkeling van de reductie (en vermoedelijk ook van de *i*-umlaut) vinden, ondanks het feit dat de taal van de Heliand terzelfder tijd een aantal duidelijk Ingweoonse kenmerken vertoont.

Over de *i*-umlaut in het Limburgs, zie Goossens (1962). Over de *i*-umlaut in de Wachtendonckse psalmen, zie Kyes (1967).

⁵³ Van Coetsem (1995: 590): "In een contactsituatie is de taal waarop primair de aandacht gericht wordt de ontvangende taal tegenover de andere taal, die de brontaal is... Bij de overdracht van taalmateriaal van de brontaal naar de ontvangende taal, moet men een onderscheid maken tussen twee transfertypes. We doen dat op grond van wie de transfer verricht, de spreker van de ontvangende taal of de spreker van de brontaal. De taal die de spreker het best beheerst en waardoor de transfer wordt verwezenlijkt, wordt *taalkundig dominant* genoemd. Hierbij moet men rekening houden met een *stabiliteitsgradiënt*, die verschillen van stabiliteit tussen de taalcomponenten aangeeft; b.v. grammatica en fonologie (in het bijzonder uitspraakgewoonten) zijn veel stabielere... dan lexicaal materiaal. Wanneer de ontvangende taal bij de spreker taalkundig dominant is, zal die spreker de stabiele componenten van die taal, grammatica en fonologie, in het algemeen handhaven en in de eerste plaats lexicaal elementen overnemen; dit is het kenmerkende van de *zgn. ontleningstransfer*. Wanneer de brontaal bij de spreker taalkundig dominant is, zal die spreker de stabiele componenten van die taal in het algemeen ook weer handhaven en dus overdragen op de ontvangende taal; dit is het kenmerkende van de *zgn. impositietransfer*."

Frankisch de ontvangende taal en het Ingweoons de brontaal, toen de kustbewoners, voor wie het Ingweoons de taalkundig dominante taal was, het Frankisch voor het eerst trachten te spreken. Dat wil zeggen dat zij in zekere mate de tendentie moesten hebben, linguistisch materiaal uit de meest stabiele componenten van hun eigen taal op het Frankisch over te dragen. Niet minder belangrijk in de vervorming van de ontvangende taal is de reductie, d.w.z. het weglaten van distinkties, die funktioneel van secundair belang, niet erg saillant en/of moeilijk aan te leren zijn; dergelijke reducties hoeven niet noodzakelijk bepaald te zijn door de specifieke structuren van de brontaal, hoewel sommige dat wel zijn.⁵⁴

Als nauw verwante Germaanse talen deelden het Ingweoons en het Frankisch in de 7e en 8e eeuw vele taalstructuren. Toch waren er al aanzienlijke verschillen in de woordenschat, de morfologie en vooral de fonologie. Wat deze laatste betreft, kunnen wij verwijzen naar de uiteenlopende ontwikkelingen van Ogm. **ā*, en de diftongen **ai* en **au*, alsmede de hierboven besproken verschillen in de uitwerking van de r/l-umlaut, en, als de analyse in het voorafgaande hoofdstukje juist is, ook naar de datering van de *i*-umlaut en reductie. Rondom het jaar 700 had de primaire umlaut in het Frankisch al een sterke wijziging van *a* tot *ε* en misschien al verder tot *e* bewerkt, terwijl de secundaire umlaut ten hoogste pas aan zijn begin als subfonemische allegro-verschijnsel was, waarbij de graad van palatalisatie mogelijkerwijze niet erg saillant was voor een anderstalige en vooral voor een Ingweoonstalige, die sterk gepalataliseerde ronde vokalen had. Dat subfonemische, fonotaktische regels tot de meest stabiele elementen van de fonologie behoren, lijkt mij duidelijk. Wij kunnen dus verwachten dat zij bij de impositietransfer gemakkelijk van de brontaal op de ontvangende taal overgedragen worden. Maar dat wil ook zeggen dat het waarschijnlijk vaak bijzonder moeilijk is dergelijke regels aan te leren.⁵⁵ Dus kan het best zijn, dat er ten tijde van onze kontaktsituatie ofwel geen verschil was tussen de beklemtoonde klinkers in Frk. vormen zoals **fōt* en **fōti*, ofwel een klein verschil, dat slechts in bepaalde tempi en registers voorkwam. In ieder geval, als de Ingweoonstalige de klinker van Frk. **fōti* (zelfs met lichte palatalisatie of palatale naslag) met die van zijn eigen vorm **fōtə* niet heeft

⁵⁴ Voor een gedetailleerde bespreking van de impositietransfer, zie Van Coetsem (1988: 47-76).

⁵⁵ Men denke aan de impositie van stemloze medeklinkers in de auslaut door Duitstaligen als zij Engels spreken. Andersom is het uiterst moeilijk voor anderstaligen om de sandhi-assimilatie regels van het Nederlands aan te leren en ook regelmatig en automatisch toe te passen.

kunnen identificeren, dan zal hij hem waarschijnlijk hebben uitgesproken met dezelfde klinker die hij in zijn vertolking van Frk. **fōt* gebruikte.

In dit voorbeeld is op nog twee andere aspecten van het taalverwervingsproces te wijzen. Ten eerste zou de nivellering van een morfologische geconditioneerde alternantie misschien wel een natuurlijke morfologische reductie in de kontekst van de taalverwerving en impositie kunnen zijn, vooral in het geval van de markering van meervoud tegenover enkelvoud en vanuit het Ingweoonse perspectief.⁵⁶ Maar het gebrek aan vormen met secundaire *i*-umlaut in het westelijke Nederlands kan zeker niet verklaard worden als het resultaat van de analogie. Er zijn twee argumenten tegen zulk een verklaring: a) in de kustdialekten is het ontbreken van de secundaire umlaut ook te zien in woorden die normalerwijze steeds (d.w.z. in alle vormen) mutatie zouden moeten hebben (b.v. *groen* < **grōni*), terwijl primaire umlaut die geen morfologische functie heeft, regelmatig te vinden is in woorden, waar de mutatie zich in alle vormen moest ontwikkelen (b.v. *bed*, *streng*, *vreemd* enz.); b) in de centrale dialekten (Brabants en Utrechts) zien wij wel een verregaand verlies van morfologische functie van umlautalternanties, maar toch duidelijke sporen van de werking van én primaire én secundaire umlaut.⁵⁷ Het afbreken van de *i*-umlaut in het Westen moet in de eerste plaats op het fonologische niveau verklaard worden.

Het tweede aspect van het taalverwervingsproces in het contact tussen het Ingweoons en het Frankisch dat wij even moeten bespreken, heeft met de onbeklemtoonde klinkers te maken. Het bewijsmateriaal van de vroegste teksten in het Oudengels toont aan, dat de verdoeffing van onbeklemtoonde vokalen al sterk ontwikkeld was ten tijde van de Frankische expansie naar het Westen en Noorden van de Lage Landen.⁵⁸ Anderzijds was de verdoeffing

⁵⁶ Zoals vroeger vermeld, heeft de bijzonder vroegtijdige werking van de *i*-umlaut in het Ingweoons, waar de mutatie ook de nominatief enkelvoud van zware stammen van de *i*-deklinatie aangetast heeft, het resultaat, dat dit soort markering aldaar veel zwakker stond dan in het Hoogduits, en dus zijn umlautalternanties in de functie van nominale numerustekens nooit produktief geworden.

⁵⁷ In het Mnl. periode kwamen er nog relikten van de morfologische umlaut in het Brabants voor (Goossens 1980: 42-3; zie ook Van Loey 1937: 215-6).

⁵⁸ Wij hebben vroeger genoteerd, dat de verdoeffing in het Engels rond 700 mogelijkerwijze niet compleet was, in zoverre dat er nog een konservatief gesproken register kon zijn geweest. Het is trouwens ook best mogelijk dat het verdoeffingsproces sneller afliep in sommige dialekten; in het bijzonder, het Kentisch ging hierin vooruit (Campbell 1959: 154), alsmede in de ontronding van de geronde voorklinkers (Campbell 1959: 123). Het zou niet verbazend zijn, als het Ingweoons van Vlaanderen bijzonder sterk op de Zuidoost-Engelse dialekten leek, hoewel dat moeilijk of onmogelijk te bewijzen is m.b.t. de datering van de verdoeffing.

in het Frankisch nog niet aan de gang. Wij moeten ons afvragen, of een Ingweoonstalige, die er bij het spreken van zijn eigen taal aan gewend was, onbeklemtoonde vokalen kleurloos uit te spreken, gemakkelijk de juiste distributie van heldere onbeklemtoonde klinkers van het Frankisch zou kunnen aanleren. Dit lijkt mij weer een geval, waar de mogelijkheid voor de Ingweoon groot is om zijn eigen uitspraakgewoonten op het Frankisch over te dragen.⁵⁹ Op deze manier werd m.i. niet alleen een mogelijke aanzet van een (secundaire) umlautassimilatie weggeveegd in het aangeleerde Frankisch der kustbewoners, maar waarschijnlijk ook de meeste umlautfactoren.⁶⁰ Op deze manier werd het umlautproces afgebroken en bovendien voor de toekomst uitgesloten.

Deze impositie op fonologisch niveau in de hierboven beschreven contact-situatie lijkt mij de meest plausibele verklaring voor het afwijkende patroon van de umlautontwikkeling in het westelijke Nederlands om de volgende redenen:

1. Een verklaring van het ontbreken van secundaire umlaut in het Nederlands kan niet gebaseerd worden met een uitsluitend beroep op verre-gaande analogie.
2. Er is geen fonologisch kenmerk van het westelijke Nederlands, waarnaar wij verwijzen kunnen, om binnen het Germaans zo een abnormale ontwikkeling te verklaren. Het westelijke Nederlands deelde met de andere Germaanse dialecten die de *i*-umlaut normaal ontwikkelden, ook een suprasegmentale structuur, die gemeenschappelijk Germaans erfgoed was.
3. De voorgestelde verklaring, gebaseerd op de herformulering van het umlautprobleem door Goossens, verzoent het abnormale ontwikkelingspatroon met de natuurlijke ontwikkelingstendenties binnen het Germaans (en 'cross-linguistically' gezien met de umlautverschijnselen binnen taal-families in het algemeen). Wij hoeven geen geforceerde taalinterne structurele verklaring uit te vinden, als er een redelijke verklaring gebaseerd op taalkontakt bestaat.
4. De op taalkontakt gebaseerde verklaring, die ik hier voorstel, brengt twee aparte corpora taalgegevens samen, namelijk het ontbreken van de secun-

⁵⁹ Een analoge situatie heb ik persoonlijk vaak kunnen observeren onder Zuiditalianen, die 'native-speakers' van het Napolitaanse dialect zijn of zelfs slechts kinderen van native dialect-sprekers zijn. Ondanks het feit dat deze mensen de Italiaanse standaardtaal zeer goed beheersen, vormen één der taaieste aspecten van het Napolitaans accent de verdoofde onbeklemtoonde klinkers, die zij vaak regelmatig op de standaard taal overdragen.

⁶⁰ Natuurlijk konden sommige potentiële umlautfactoren gemakkelijk bewaard worden, b.v. in *koning* (vgl. Oe. *kyning*), waar er overeenstemming tussen de twee talen was.

daire umlaut en de aanwezigheid van de Ingweoonse relictvormen van de westelijke dialecten.

5. In de redenering achter deze verklaring worden de chronologieën van de umlautontwikkelingen in het Ingweoons en het Frankisch enerzijds en de sociohistorische ontwikkelingen in de Lage Landen anderzijds betrokken. Ik geloof dat mijn interpretaties van deze ontwikkelingen niet omwille van theoretische veronderstellingen geforceerd zijn; integendeel zijn die interpretaties hoofdzakelijk door de blote feiten zelf gesteund en samen genomen leveren de gegevens van de verschillende corpora een coherent beeld.

5 Structuur en dynamiek van het vroege Nederlandse taallandschap

In de historische taalkunde heeft men vaak de gewoonte de resultaten van taalkontakt op een uiterst vereenvoudigde manier te bespreken. Bijvoorbeeld, men spreekt nog altijd van de ontlending in het Engels van de functie-woorden *they*, *them*, *their*, *though* uit het Noors. Als wij konsekvent onderscheid maken tussen Van Coetsems twee transfertypen, is zulk een formulering m.i. erg ongelukkig. Ik zou in dit geval liever willen spreken van de plaatselijke impositie van Noors taalmateriaal binnen de gebieden waar Noorstaligen in Engeland zich in betrekkelijk grote getallen gevestigd hadden. Die Noorstaligen hebben de linguïstische 'shift' van Noors tot Engels doorgeemaakt en daardoor is er in de Danelaw een nieuw dialect, of misschien liever 'xenolekt' van het Engels ontstaan, dat uiteindelijk geïntegreerd werd in het Engelse dialectlandschap. De verspreiding van vormen zoals *they*, *them* enz. naar de zuidelijke en westelijke Engelse dialecten en hun aanwezigheid in de standaardtaal hadden niet direct met Noors-Engels kontakt te maken, maar zijn eerder te begrijpen in termen van de structurele en sociolinguïstische dynamiek van de Engelse dialecten (vgl. Buccini 1992b: 16-21).

Het zou even ongelukkig zijn, de dynamiek en complexiteit van het kontakt tussen het Ingweoons en het Frankisch in de Lage Landen excessief te vereenvoudigen. In dit verband moeten wij rekening houden met de formatie van nieuwe dialectische en sociolinguïstische continua in de tijd onmiddellijk na de eerste periode van kontakt met tenminste drie belangrijke polen, namelijk het westelijke Kustingweoons, het oostelijke Frankisch en het tussenin en bovenaan gestelde Oudnederlands. Om een schets van de vroege formatie van het Nederlandse taallandschap te geven, zou ik de volgende punten willen beklemtonen:

1. Wat wij 'het vroegste Nederlands' kunnen noemen, d.w.z. het Wgm. dialect waarin de *i*-umlautontwikkeling vroeg afgebroken werd, is ontstaan in de latere 7e eeuw in bepaalde centra van de Frankische macht binnen of dichtbij de kuststreken waar de inheemse bevolking hoofdzakelijk Ingweoonstalig was. In het Zuiden was dat dus vooral in Vlaanderen en misschien ook het Westen van Brabant.⁶¹
2. Betrekkelijk vroeg moest dit oudste Nederlands, het onder Ingweoonse invloed vervormde Frankisch, zich gestabiliseerd hebben en in zekere mate hebben kunnen handhaven tegen invloeden vanuit het Frankische Oosten en de omliggende Ingweoonse gebieden.
3. Binnen Vlaanderen heeft de tegenstelling Nederlands/Ingweoons reeds vroeg (wellicht ongeveer vanaf het begin) een sociolinguistische betekenis gehad. In de eeuwen na de eerste overname was er linguïstische variatie langs de horizontale (geografische) as en de verticale (sociale) as. In zeer algemene termen kunnen wij zeggen dat het aantal ingweonismen groter is, hoe verder men horizontaal naar het Westen en vertikaal naar de lagere sociale standen toe gaat. (Taeldeman 1982, 1987). Dit distributionele patroon blijft in zekere mate tot op de huidige dag bestaan.
4. Blijkens de Mnl. en Nnl. gegevens werd de secundaire umlaut in Brabant doorgevoerd, maar al in de late Oudnederlandse periode kwam de volkstaal van Brabant, evenals die van de nog Ingweoonse taaleilanden in Vlaanderen, onder de invloed van het Oudnederlands. Dus is er al in die tijd waarschijnlijk een 'vernederlandsing' van het Brabantse Frankisch naast een 'ontingweonisering' in Vlaanderen begonnen.⁶²

Vanuit dit perspectief wil ik een laatste vraag in verband met de *i*-umlautontwikkeling in het Nederlands bespreken te weten, het probleem van de *i*-umlaut van Ogm. **ū*. Er is geen twijfel dat dit één der moeilijkste problemen uit de geschiedenis van de taal is en het heeft de aandacht al getrokken van een aantal vooraanstaande Neerlandici. Het zou dus pretentieus zijn voor mij te denken dat ik dit probleem in een paar bladzijden netjes zou kunnen oplossen. Dat is hier niet de bedoeling. Maar aangezien de ontwikkeling van **ū* centraal staat in de problematiek van de *i*-umlaut, zou het absurd zijn, dit belangrijke vraagstuk zwijgend te omzeilen.

⁶¹ De situatie in het Noorden van de Lage Landen is ingewikkelder en kan hier niet behandeld worden.

⁶² Vgl. Goossens (1988: 79): "In deze visie is dus zo een belangrijk dialectgroep als het Brabants eigenlijk vervlaamst, d.w.z. vernederlands Limburgs."

De belangrijkste studies over Ogm. **ū* in het Nederlands zijn die van (Tavernier-) Vereecken (1938) en Taeldeman (1971). Ofschoon Vereecken beweert dat er in het Westen geen *i*-umlaut van **ū*, maar wel een 'spontane' palatalisatie was, stellingen waarmee ik in het algemeen akkoord ga, geloof ik dat haar rekonstruktie van de volgorde en paden van de individuele stappen in de ontwikkeling een aantal onwaarschijnlijkheden bevat, waarvoor Taeldeman (1971: 245-7) zeer aannemelijke verbeteringen levert, en op enkele punten na vind ik Taeldemans analyse overtuigend. Maar centraal in zijn verklaring van de ontwikkeling van **ū* in het Zuidwesten van het Nederlandse taalgebied staat de stelling dat de *i*-umlaut er wel op **ū* gewerkt heeft. Dus, als Taeldemans interpretatie juist is, dan is Goossens' herformulering van het probleem van de *i*-umlaut in het Nederlands en daarbij ook een belangrijk deel van mijn verklaring van het afbreken van de *i*-umlaut in het Westen niet juist. Mijns inziens kunnen de twee posities toch tenminste in zekere mate verzoend worden. Ik kan hier slechts een schets van mijn meningen hierover geven maar hopelijk zal ik in de toekomst een meer gedetailleerde behandeling kunnen leveren.

Om te beginnen moeten wij de ontwikkeling van Ogm. **ū* in het Oudengels (als vroegst overgeleverde vertegenwoordiger van het Ingweoons) weer even bekijken. In het eerste ontwikkelingsstadium, hier 'Gemeeningweoons' genoemd, gebeurt de splitsing volgens *a*-umlautcondities; de gevallen waar de *a*-umlaut wegens konsonantische interferentie niet heeft gewerkt, zijn apart te beoordelen. In het tweede stadium gebeurt de splitsing van *ū* volgens *i*-umlautcondities, en in het laatste stadium ontwikkelen zich de eerste voorlopers in het ontrondingsproces. Wij kunnen deze ontwikkelingen aldus samenvatten:

Ogm.	Ging.	vroegOe.	laatOe.
			i (+ <i>i</i> -umlt & ontrnd)
u	u (+ <i>i</i> , <i>u</i> , <i>NK</i>)	y (+ <i>i</i> -umlt)	y (+ <i>i</i> -umlt)
		u (+ <i>u</i> , <i>NK</i>)	u (+ <i>u</i> , <i>NK</i>)
	u (+ <i>N</i> , <i>lab.</i> , <i>l</i>)	u	u (+ <i>N</i> , <i>lab.</i> , <i>l</i>)
	o (+ <i>a</i> -umlt)	o	o (+ <i>a</i> -umlt)

De eerste periode van intensief contact tussen het 'Kustingweoons' en het Frankisch heeft vermoedelijk plaatsgevonden, toen de ontwikkeling van **ū* in het Kustingweoons zich in een stadium gelijk aan dat van het vroeg Oudengels bevond. Als wij de distributies van de voortzettingen van **ū* in de met elkaar in contact staande talen naast elkaar zetten, dan kunnen wij gemakkelijk zien, waar zij met elkaar overeenstemden en waar niet (in de volgende figuur met een '?' aangeduid). In het vervormde Frankisch van het

Westen, dat wij gemakshalve 'Oudnederlands' kunnen noemen, werd de vocaaldistributie van het Frankisch misschien vrij akkuraat weerspiegeld, hoewel het best mogelijk is, dat individuele woordvormen met het vokalisme van de Ingweoonse tegenhangers voorkwamen in die gevallen waar er een verschil tussen de twee talen was, d.w.z. waar in het Kustingweoons de *i*-wijziging al had gewerkt en waar de verlagende *a*-umlaut wegens konsonantische invloeden niet had gewerkt. De correspondenties tussen het Ingweoons en het Frankisch rond 700 worden hierbeneden gegeven:

King.	Frk.	Onl.
y (+ <i>i</i> -uml)	u	?
u (+ <i>u</i> , <i>NK</i>)	u	u
u (+ <i>N</i> , <i>lab.</i> , <i>l</i>)	o	?
o (+ <i>a</i> -uml)	o	o

Het ontstaan van het Nederlands viel niet samen met een abrupt uitsterven van het Ingweoons. Wij kunnen veronderstellen dat er in de 9e of 10e eeuw nog kontakten waren tussen het Oudnederlands en het Kustingweoons in Vlaanderen enerzijds en het Frankisch anderzijds. In deze latere periode zal de ontronding van geronde voorklinkers in het Kustingweoons, in zoverre dat het nog bestond en zich volgens Ingweoonse tendenties ontwikkelde, zijn begonnen. Ondertussen zal de secundaire *i*-umlaut zich in het Frankisch hebben doorgezet. Als wij hier ook veronderstellen, dat het vroegste Nederlands grotendeels de distributie van het Frankisch van de periode vóór de werking van de secundaire umlaut had, dan waren de correspondenties in deze periode wellicht ongeveer aldus⁶³:

King.	Onl.	Frk.
i) i (+ <i>i</i> -uml & ontrnd)	u	y
ii) y (+ <i>i</i> -uml)	u	y
iii) u (+ <i>u</i> , <i>NK</i>)	u	u
iv) u (+ <i>N</i> , <i>lab.</i> , <i>l</i>)	o	o
v) o (+ <i>a</i> -uml)	o	o

⁶³ Als voorbeelden van de vijf woordgroepen kunnen wij de volgende nemen, waarvan alleen de verwante vormen in het ABN hier aangegeven worden:

- i) brug, mug, stuk, put, dun, kreupel, euvel enz.
- ii) vullen, drukken, kussen, gulden, dun, sleutel, dreupel enz.
- iii) gebonden, gevonden, gezongen, hond, tong, zoon, noot enz.
- iv) wolf, vol, bok, wol, mossel, donder, boter, vogel, honing, zomer, sommige enz.
- v) god, gold, volgen, vos (maar Ohd. *fuhs*), hout, voor, over, open enz.

N.B. Uitzonderingen op de algemene regels komen in elk Germaans dialect voor: b.v. Nhd. *Sturm*, *Fuhs* tgov. Ne. *storm*, *fox*; vgl. ook Ne. *follow* tgov. *full* enz.

Zoals boven gezegd, geloof ik dat er in de periode na de Frankische expansie in de Lage Landen dialectcontinua tussen de drie polen (Kustingweoons-Nederlands-Frankisch) ontstonden. Met het oog gericht op het Zuiden van het Nederlandse taalgebied, waar de vroege ontwikkelingen doorzichtiger zijn dan in het Noorden, zou ik verder willen suggereren, dat wat wij uiteindelijk als Vlaamse dialecten enerzijds en Brabantse dialecten anderzijds kennen, gedeeltelijk te beschouwen zijn als verschillende cristallisaties uit deze continua. In het geval van de Vlaamse dialecten hebben wij te maken met taalvariëteiten die uit het Ingweoons-Nederlandse continuum gegroeid zijn. In de Brabantse dialecten, zien wij taalvariëteiten die uit het Frankisch-Nederlandse continuum gegroeid zijn. Zo een beeld, dat een zekere complexiteit veronderstelt, is toch te eenvoudig, want er zijn mettertijd ook horizontale relaties tussen verschillende dialectgebieden ontstaan en alle dialecten hebben ook natuurlijk hun eigen interne, structurele dynamiek ontwikkeld. Vanuit dit perspectief is het niet verbazend, dat de ontwikkeling van Ogm. **ū* in het Westen een bijzonder ingewikkeld beeld geeft, een beeld dat tenminste voor het Zuidwesten met recht "chaotisch" kan worden genoemd (Goossens 1980: 192).

Met betrekking tot de dialektische distributies van de reflexen van **ū* in het westelijke (Vlaanderen) en centrale (Brabant) Zuiden gedurende de laat Oudnederlandse periode, stel ik het volgende voor⁶⁴:

King.	Ovl.	Obr.	stNl.
i) i (+ <i>i</i> -uml & ontrnd)	u > y / i, e	y	æ
ii) y (+ <i>i</i> -uml)	u > y	y	æ
iii) u (+ <i>u</i> , <i>NK</i>)	u	u	o
iv) u (+ <i>N</i> , <i>lab.</i> , <i>l</i>)	o / u > y	o	o
v) o (+ <i>a</i> -uml)	o	o	o

Wat de eerste woordgroep (met aannemelijke Ingweoonse ontronding) betreft, is er voor zover ik weet in het Oudengels geen bewijs, dat de ontronding het vroegst of het meest konsekwent in precies deze groep woorden optrad. Er zijn wel sporen van konsonantische omgevingen en individuele woorden, maar een gedetailleerde studie van het proces in het (Oud- en Middel-) Engels, waarin alle dialektische gegevens in acht genomen worden, is een desideratum. In ieder geval heeft de ontronding in het Engels waarschijnlijk uiteenlopende tussenstadia en eindpunten in de verschillende dialecten. Dus hoeven wij niet noodzakelijk te verwachten, dat het proces zich in ons 'Kustingweoons' juist zoals in het ene of andere Ingweoonse dialect zou hebben ontplooid.

⁶⁴ Ik neem aan dat de rekking van korte vokalen in open lettergreep nog niet had plaats gehad op het ogenblik dat de fundamentele (en, in het Zuidwesten, verwarde) distributie van de reflexen van **ū* al grotendeels gefixeerd was (vgl. Van Loon 1986: 25). Zoals Goossens (1980: 192) zegt, is de chaos in het zuidwesten, "tenminste in aanleg, ouder dan de rekking" en daarom heb ik die ontwikkeling in deze figuur niet in acht genomen.

In het Oudvlaams was er een vrij algemene of, volgens de traditionele terminologie, 'spontane' palatalisatie van $\ddot{u} > y^*$. Taeldman (1971: 223) heeft aangetoond dat er wel konsonantische blokkeringen van deze palatalisatie waren. Dat zijn vooral volgende verbindingen van n + dentale of velaire medeklinker (b.v. Vl. *moend* = mond, *doenker* = donker), dus bij woorden van groep (iii) in de figuur. Taeldman constateert ook dat deze palatalisatie in de moderne dialekten een kerngebied heeft, te weten, het noorden en centrale delen van West-Vlaanderen.⁶⁵ Of deze 'spontane' palatalisatie van $\ddot{u}$ in een betekenisvolle zin 'Ingweoons' is, lijkt mij onwaarschijnlijk, zelfs als er analoge ontwikkelingen in de kern-Ingweoonse talen zijn.⁶⁶ Binnen het linguïstische kader van het Nederlands schijnt het wel een kustverschijnsel te zijn geweest maar een kustverschijnsel dat waarschijnlijk thuis was in het Ingweoons-gekleurde maar wezenlijk (vervormde) Frankische Oudvlaams. Bovendien is er niets bepaald Ingweoons in een 'spontane' (niet-geconditioneerde) palatalisatie van u en, als men aan taalexterne invloeden moet denken, dan zou men de Vlaamse palatalisatie in verband met de palatalisatie van u in het Galloromaans kunnen bestuderen (vgl. Gysseling 1975: 54-6).

In verband met de kwestie van de i -umlaut van Ogm. $*\ddot{u}$ in het (Zuid-) Westen van het Nederlandse taalgebied wil ik nog op de volgende punten wijzen. Ten eerste behoren de afwijkingen van de 'Frankische' of Brabantse distributie hoofdzakelijk tot de woordgroepen (i) en (iv) van de figuur. In het geval van groep (i) lijkt het mij zeer redelijk, de Vlaamse vormen met ontronding als mogelijke *lexicale* ingweonismen te beschouwen, d.w.z. als individuele woordvormen die op de ene of andere manier vanuit het Kustingweoons op het Oudvlaams overgedragen werden. Deze mening baseer ik op het feit dat, hoewel er misschien sporen van een vaag soort fonologische conditionering achter (sommige van) de ontronde vormen schuilen (Schönfeld/Van Loey 1970: 51), wij nooit een konsekvente en duidelijke fonologische conditionering van de ontronding vinden, noch in de Middelnederlandse teksten noch in de moderne Vlaamse dialekten. Bovendien, als m.i. duidelijke ingweonismen, hebben zij nooit in het deftige (en in zekere mate 'anti-Ingweoonse') taalgebruik door kunnen dringen. Tenslotte wijst het feit dat ontronde vormen met e in gesloten lettergreep (*pet*, *breg* tgov. *pit*, *brig*) frekwenter worden hoe meer men naar het Noorden toe gaat, dus dieper in het gebied waar het Ingweoons een sterke Friese trek had, er

⁶⁵ Taeldman (1971: 227ff); zie ook kaart 13 op p. 266 of de kaart op p. 187 in Taeldman 1985.

⁶⁶ Taeldman (1971: 179) verwijst naar het dubbelzinnige gebruik van de term en de circulaire redenering die er vaak uit groeit.

ook op dat deze vormen in nauw verband met Ingweoonse klankontwikkelingen moeten worden beschouwd.⁶⁷

In het geval van de woorden van onze groep (iv) is het m.i. opvallend dat zij in aanzienlijke mate tegenhangers in het Engels (en het Fries) hebben, waarin de verlagende a -umlaut door konsonantische invloed belet werd (b.v. Ne. *butter*, *mussel*, *bush*, *up*, *wolf*, *full*, *wool*, *thunder*, *ton*, *fowl* (Oe. *fugol*) enz.).⁶⁸ Kortom de gerekonstrueerde distributie van Oudwestvlaamse $*\ddot{u}$ en $*\ddot{o}$ lijkt sterk op de distributie die achter de Oudengelse ontwikkelingen moet liggen. Maar het is ook opvallend dat in de Middelowestvlaamse teksten vaak spellingen voorkomen die erop wijzen, dat er in vele gevallen varianten voorkwamen met klanken die op $\acute{e}$ en ut teruggingen (Willemyns 1971: 123ff.). Net zoals in het geval van de vormen met ontronding behoorden de Ingweoonsachtige vormen (met u onaangetast door de a -umlaut) vermoedelijk tot de sterker geïngweoniseerde dialekten en socioleten van Vlaanderen en zij hebben uiteindelijk evenmin succes in de beschaafde of deftige taalkringen gehad. Dat dergelijke variatie in het algemeen niet (of in veel geringere mate) voorkomt bij woorden van groepen (ii) en (v) hoeft niet noodzakelijk te wijzen op een konsekvent doorgevoerde operatie van de palataliserende i -umlaut op $*\ddot{u}$, maar eerder op het feit dat in deze gevallen het Frankisch en het Ingweoons en dus ook het Nederlands dezelfde ontwikkelingen m.b.t. de r/l -umlaut vertoonden. Natuurlijk bestaat er steeds de mogelijkheid dat een bepaald woord in het Vlaams met palatalisatie ook een lexicale ontlending van een Ingweoonse vorm met i -umlaut zonder ontronding kan zijn, maar, aangezien dit verschijnsel grotendeels regelmatig volgens fonologische condities (d.w.z. de konsonantische omgeving) optreedt, is het waarschijnlijk niet het resultaat van het overnemen van individuele Ingweoonse lexicale elementen, maar eerder een geval van een impositie op fonologisch niveau.

⁶⁷ Aangezien de ontronding in het Oudengels pas in de 9e en 10e eeuw duidelijk opduikt, lijkt het mij waarschijnlijk dat de ontronde vormen in de NdI. dialekten overgenomen werden na de eerste periode van contact. Wat het Fries betreft, vindt Gysseling (1960: 79, 1961: 49) vormen uit de 8e eeuw die de ontwikkeling al vertonen. Zijn verdere conclusie, dat de umlaut in het Fries aldus in de 8e eeuw te dateren is, lijkt mij onwaarschijnlijk. Eerder zou men kunnen verwachten dat de ontronde vokalen in het Fries, zoals in het Engels en andere Germaanse dialekten, niet de direkte resultaten van de i -umlaut zijn. Als de ontronding in het Fries al in 8e eeuw optrad, dan is de i -umlaut daar wellicht in de 6e en 7e eeuw te plaatsen, net zoals in het Engels.

⁶⁸ Dit geldt ook voor een woord van groep (iii) waar de volgende medeklinker niet n + dent./vel. was, namelijk *neut* (= noot): vgl. Oe. *hnutu*. De woorden *zeun* (= zoon) en *deur* passen hier ook wellicht bij (vgl. Oe. *sunu*, *duru*).

Een ander opvallend aspekt van het probleem is dat wij ook een aantal vormen vinden, die vanuit alle perspectieven uitzonderlijk schijnen te zijn, zelfs als wij rekening houden met het feit dat sommige woorden vanoudsher varianten hadden met verschillende stamformantia of afleidingssuffixen.⁶⁹ Hier bedoel ik vormen zoals *koning*, *molen*, *mog* (= mug), *slotel* (= sleutel) enz., d.w.z. vormen die oorspronkelijk *i*-umlautfactoren moeten hebben gehad en dus ook overal **ū* als resultaat van de *r/l*-umlaut en later een palatale vokaal moesten hebben, ofwel door *i*-umlaut (in het gebied waar de secundaire umlaut doorgevoerd werd) ofwel door de 'spontane' palatalisatie (in het kustgebied). Volgens de moderne dialektkaarten van *koning* en *molen* (Vereecken 1938) is er een palatale vokaal in deze woorden in geheel West- en Oost-Vlaanderen alsmede Brabant, iets wat nogal bevreemdend is, aangezien het standaard Nederlands de velaire vokaal heeft en in het Middelvlaams spellingen voorkomen die naar variatie tussen velaire en palatale kwaliteit wijzen. Willemyns (1971: 131, 155-6) suggereert dat de vormen met palatale vokaal in Brugge thuis zijn en de vormen met velaire vokaal vanuit het Oosten onder 'kultuurinvloed' ingedrongen zijn. Taeldeman aanvaardt die stelling niet en wijst met recht naar het feit dat in de relevante periode (14de eeuw) Brugge zelf het vooraanstaande cultuurcentrum van het Zuiden was.⁷⁰ Toch lijkt het mij mogelijk dat toen en al vroeger zo een cultuurinvloed bestond.

Als Taeldemans analyse van de 'spontane' palatalisatie juist is, en in het bijzonder de mening dat het epicentrum van die palatalisatie in centraal en noordelijk West-Vlaanderen lag en dat de omvang van de palatalisatie steeds kleiner was naarmate men verder oostwaarts door het Oostvlaamse dialectgebied ging, dan kunnen wij hierin een blijvende geografische verspreiding zien van een verschijnsel dat vroeger ook een sterke(re) sociolinguïstische verspreiding had. Met andere woorden, ik neem aan dat er een 'verheven' variëteit Oudnederlands was, dus zonder secundaire umlaut, die ofwel aan de palatalisatie niet meedeed ofwel weerstand bood tegen het opkomen van de palatalisatie. Zo een voorstel klopt met de constatering van Willemyns (vgl. ook Taeldeman 1971: 245) en ook Vereecken (1938: 95) over de 'deftigheid' van [ō] tgov. [ø] in de vormen met open lettergreep en rekking.

⁶⁹ B.v. Oe. *dung* naast *dyncge* (alle twee vrouwelijk) Ne. 'dung'; Os. *skutala*, Oe. *scutel* tgov. Ohd. *scuzzila* (Nhd. *Schüssel*), vgl. Mnl. *scotele*, *scottel*, *scuttel*, *scuettel* (= schotel).

⁷⁰ Taeldeman (1971: 234): "Minder gelukkig acht ik [Willemijns'] suggestie dat *o* voor *ø* al in de 14de eeuw aan cultuurinvloed toe te schrijven zou zijn: Brugge zelf was toen het cultuurcentrum van het Zuiden! Helemaal onaanvaardbaar is zijn uiteindelijk standpunt, nl. dat 'zowel de laatmiddelvlaamse spellingen als het thans tegenover elkaar staan van 'o'- en 'u'-vormen (...) wel het gevolg zijn van oostelijke indringing'."

In dit verband beweert Vereecken dat reeds in het Vlaams omstreeks 1300 de uitspraak [Pø] "als minder beschaafd [moet] gevoeld worden zijn, daar we [spelling zoals <ue>] niet aantreffen in die stukken van culturele aard, waardoor juist het Vlaams zich doet gelden." Zij komt tot de volgende, tentatieve conclusie: "Hieruit laat zich wellicht ook afleiden dat de Mnl. schrijftaal teruggaat op een traditie, ouder dan de oudste ons overgeleverde teksten" (1938: 95). Wat de zege van zulke vormen als *koning* en *molen* in de standaardtaal betreft, meent zij dat "dit keer oude cultuurvormen in de nieuwe cultuurtaal bewaard zijn gebleven."⁷¹ Maar deze sociolinguïstische strijd trad allicht niet alleen op bij de vormen met open lettergreep en rekking. Willemyns (1971: 129) bespreekt de variatie tussen de spellingen <o> en <u> in gesloten lettergreep en hier ook bespeurt hij een mogelijke 'kultuurinvloed' al in de 13de eeuw, iets waarover hij een beetje moet aarzelen, aangezien men het begin van een schrijftaal en cultuurtraditie normalerwijze in die periode en in Vlaanderen wil plaatsen.⁷²

Er schijnt dus een paradox te zijn: Al in het vroege Middelvlaams zijn er sporen van cultuurinvloed juist in het gebied dat de cultureel vooraanstaande positie in de Lage Landen innam. De meest aanvaardbare oplossing is dat die cultuurinvloed binnen Vlaanderen inheems was, misschien oorspronkelijk met zijn 'epicentrum' in Oost-Vlaanderen, maar in bepaalde sociale kringen niet geheel beperkt tot dat ene gebied. Bovendien hoeven wij niet te veronderstellen dat zo een cultuurinvloed op linguïstisch niveau alleen kon bestaan als schrijftraditie. Een tegenstelling tussen een conservatieve, 'verheven' stijl tegenover een meer innoverende, 'casual' stijl vindt men in vele talen die weinig of geen schrijftraditie hebben.⁷³ De Vlaamse ontwikkeling van Ogm. **ū* zou dan in hoofdzaak een verklaring krijgen door het volgende: a) in sterker geïngweoniseerde variëteiten was er door impositie een

⁷¹ Vereecken (1938: 95-6) voegt hierbij toe: "Illustratief is in dit opzicht een nevenvorm van *leugen* nl. *logen*, alleen gebruikt in 'verheven', 'hoogdravende', of 'poëtische' stijl. En ook *logen* bestaat niet meer als dialectvorm..."

⁷² Willemyns (1971: 129): "Nu is het wel zo dat het in de 13de eeuw misschien te vroeg is om van cultuurinvloed te gewagen althans in Vlaanderen, maar a priori is het niet uit te sluiten. In dit verband is het volgende zeer leerzaam. Van de stadsrekening van 1302 bestaat er een kopie, een perkamentrol die ongeveer rond diezelfde tijd door een andere schrijver vervaardigd werd. Colens, die deze kopie in zijn uitgave bespreekt, beweert dat de schrijver ervan een ander dialect schreef. Dat is natuurlijk onzin, hij systematiseerde alleen de spelling (bv. *baedemaker* i.p.v. *bardemaecker* e.d.). Opmerkelijk is nu dat in deze kopie i.p.v. het oorspronkelijke 't'zundaghes' de vorm 'tsondaghes' staat. Gezien deze scribent zijn spelling zoveel mogelijk eenvormig wilde houden is dit een aanwijzing dat cultuurinvloed in het begin van de 14de eeuw zeker al bestond..."

⁷³ Deze tegenstelling komt b.v. in vele Amerikaanse talen voor (A. Dahlstrom p.c.).

vroege tendentie om reflexen van **ū* zonder *i*-umlautfaktor volgens de konsonantische conditionering die in het Ingweoons heerste te verdelen; b) binnen het Vlaams ontwikkelde zich de 'spontane' palatalisatie, waarschijnlijk vanaf het begin met konsonantische conditioneringen, maar geografisch en sociolinguïstisch gezien is die palatalisatie in verschillende mate doorgevoerd. Het beroep op taal-, dialect- en sociolektcontact negeert beslist niet de waarde van de analyse van het bewijsmateriaal vanuit het perspectief van taalinterne ontwikkelingen, d.w.z. fonetische conditioneringen en structurele economie; integendeel vullen de twee gezichtspunten elkaar aan. De chaotische distributie die wij uiteindelijk zien, zou dan het resultaat zijn van het doorkruisen van complexe taalinterne en taalexterne ontwikkelingen.

6 Besluit

Ik hoop in dit artikel te hebben aangetoond, dat de uitzonderlijke ontwikkeling van de *i*-umlaut in het Nederlands niet alleen het structureel belangrijkste en oudste kenmerk van de taal is, iets wat Goossens al heeft gedaan, maar ook dat die uitzonderlijke ontwikkeling van het Nederlands van bijzonder groot belang is voor ons begrip van de ontwikkeling van de *i*-umlaut in het Germaans als geheel. Door de bestudering van het Nederlands en de Nederlandse dialecten krijgen wij ook belangrijke inzichten in het probleem van de vroege dialectische structuur van het Germaans. In dit verband moet men zich aan de woorden van Frings herinneren: "Erst aus der niederländischen Schlüsselstellung wird der Aufbau des Germanischen verständlich" (1944: 4).

Met betrekking tot het ontstaan van het Nederlands kom ik tot de conclusie dat een beschaafd, 'verheven' Nederlands bijna zo oud is als de taal zelf; in tegenstelling tot het ontwikkelingspatroon dat men b.v. in het Engels of het Duits vindt, is het Nederlands in de eerste plaats niet geleidelijk uit de interactie van nauw verwante en structureel op elkaar gelijkende dialecten gegroeid, eerder heeft die taal haar eigen structurele karakter gekregen door een botsing van twee betrekkelijk sterk gedifferentieerde Germaanse talen. Reeds vroeg is die nieuwe taal expansief geworden, voldoende om gauw terrein ten koste van het Ingweoons te winnen en een steeds sterkere invloed op het Frankisch ten Oosten van de kuststrook te doen gelden. Anders dan het Engels en het Duits, heeft het Nederlands een geboorte die wij in tijd en ruimte kunnen plaatsen, en is het dus in zekere zin een jongere taal. Maar daarbij heeft haar moderne standaardvariëteit ook een bijzonder oude geschiedenis, die terug reikt tot de wereld, of liever *werold*, van Sint Bavo en Sint Willibrord.

Bibliografie

- ANDERSEN, H.
1973 Abductive and Deductive Change. In: *Language* 49, p. 765-793.
- ANTONSEN, E.H.
1961 Germanic Umlaut Anew. In: *Language* 37, p. 215-30.
- ANTONSEN, E.H.
1964 Zum Umlaut im Deutschen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 86, p. 177-96.
- ANTONSEN, E.H.
1966 Recensie van *Umlaut und Brechung* door Aleksander Szulc. In: *Language* 42, p. 115-22.
- ANTONSEN, E.H.
1969 Zur Umlautfeindlichkeit des Oberdeutschen. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 36, p. 201-7.
- ANTONSEN, E.H.
1994 The earliest attested Germanic language, revisited. In: *Nowele* 23, p. 41-68.
- BLOOMFIELD, L.
1946 Algonquian. In: *Linguistic Structures of Native America*. Viking Fund Publications in Anthropology 6, p. 85-129. New York.
- BOER, R.C.
1924 *Oergermaansch handboek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- BRAUNE, W., EN H. EGGERS
1987 *Althochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- BREE, C. VAN
1987 *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- BRUNNER, K.
1965 *Altenglische Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- BUCCINI, A.F.
1990 Umlaut Alternation, Variation and Dialect Contact: Reconditioning and Deconditioning of Umlaut in the Pre-History of the Dutch Dialects. In: *Synchronic and Diachronic Approaches to Linguistic Variation and Change*. (Selected Papers from Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics, Georgetown University, March 1988.) T.J. Walsh (ed.), p. 63-80. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- BUCCINI, A.F.
1992a *The Development of Umlaut and the Dialectal Position of Dutch in Germanic*. (Doctoral dissertation, Cornell University.) Ann Arbor: University Microfilms International.
- BUCCINI, A.F.
1992b Southern Middle English *Hise* and the Question of Pronominal Transfer in Language Contact. In: *Recent Developments in Germanic Linguistics*. R. Lippi-Green (ed.), p. 11-32. Amsterdam: John Benjamins.
- CAMPBELL, A.
1959 *Old English Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

- CHADWICK, H.M.
1899 Studies in Old English. In: *Transaction of the Cambridge Philological Society*, vol. IV, part II, p. 85-265. (Herdruk, 1973. London: C.J. Clay.)
- COETSEM, F. VAN.
1988 *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*. Dordrecht: Foris.
- COETSEM, F. VAN.
1994 *The Vocalism of the Germanic Parent Language*. Heidelberg: C. Winter.
- COETSEM, F. VAN.
1995 Het vocaalsysteem van het Geraardsbergs dialect in het perspectief van taalcontact: Het verschijnsel van de resistentie tegen ontlending. In: *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (eds.), p. 589-95.
- COETSEM, F. VAN, R. HENDRICKS, EN S. MCCORMICK
1981 Accent Typology and Sound Change. In: *Lingua* 53, p. 295-315.
- COETSEM, F. VAN, EN A.F. BUCCINI
1990 Variation and the Reconditioning of Phonological Rules: Cases from Germanic and Romance. In: *Lingua* 81, p. 169-220.
- COLLIER, L.W.
1987 The Chronology of *i*-Umlaut and Breaking in Pre-Old English. In: *Nowele* 9, p. 33-45.
- DAL, I.
1971 Ueber den *i*-Umlaut im Deutschen. (In: *Neuphilologische Mitteilungen* 68, p. 47-64 (1967)). Herdruk met verbeteringen in: I. Dal. (1971) *Untersuchungen zur germanischen und deutschen Sprachgeschichte*, p. 31-45. Oslo: Universitetsforlaget.
- FÖRSTER, M.
1941 *Der Flußname Themse und seine Sippe. Studien zur Anglisierung keltischer Eigennamen und zur Lautchronologie des Altbritischen*. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Jahrgang 1941, Band I.) München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- FOURQUET, J.
1952 The two *E*'s of Middle High German: a diachronic phonemic approach. In: *Word* 8, p. 122-35.
- FRANCK, J.
1909 *Altfränkische Grammatik. Laut- und Flexionslehre*. (Herdruk, 1971. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.)
- FRANCK, J.
1910 *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Leipzig: Chr. Herm. Tauchnitz.
- FRINGS, T.
1944 *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*. Halle: Max Niemeyer.
- GYSELING, M.
1960 Chronologie van enkele klankverschijnselen in het oudste Fries. In: *Fryske Studzjes oanbean oan Prof. Dr. J.H. Brouwer op syn sechtichste jierdei*, p. 77-80. Assen: Van Gorcum.

- GYSELING, M.
1961 Proeve van een Oudnederlandse grammatica (eerste deel). In: *Studia Germanica Gandensia* 3, p. 9-52.
- GYSELING, M.
1975 Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem. In: *H.C.T.D.* 49, p. 25-59.
- GIRVAN, R.
1931 *Angelsaksisch handboek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- GNEUSS, H.
1991 The Old English Language. In: *The Cambridge Companion to Old English Literature*. M. Godden en M. Lapidge (eds.), p. 23-54.
- GODDARD, I.
1979 Comparative Algonquian. In: *The Languages of Native America: Historical and Comparative Assessment*. L. Campbell & M. Mithun (eds.), p. 70-132.
- GOOSSENS, J.
1962 Die gerundeten Palatalvokale im niederländischen Sprachraum. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* 29, p. 312-28.
- GOOSSENS, J.
1974 *Historische Phonologie des Niederländischen*. Tübingen: Max Niemeyer.
- GOOSSENS, J.
1979 Nederlands. In: *Het niet-literaire Middelnederlands*. R. Willemyns met medewerking van J. Goossens, p. 3-14. Assen: Van Gorcum.
- GOOSSENS, J.
1980 Middelnederlandse vocaalsystemen. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1980, p. 161-251.
- GOOSSENS, J.
1988 Het Nederlandse Taalgebied. In: *Gedenkboek van de eeuwfeestviering van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (1886-1986)*, p. 65-88.
- HEEROMA, K.H.
1950 Dialectologie en Taalgeschiedenis. In: *Album aangeboden aan Prof. Dr. L. Grootaers*, p. 187-203. Leuven.
- HEEROMA, K.H.
1964 Ingwäonisch in niederländischer Sicht. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 87, p. 7-23.
- HEEROMA, K.H.
1965 Frankisch als dialectologisch begrip. In: *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch*. A. Weijnen (ed.), p. 10-33.
- HEUSER, W.
1903 *Altfriesisches Lesebuch mit Grammatik und Glossar*. Heidelberg: Carl Winter.
- HIRT, H.
1931-4 *Handbuch des Urgermanischen. I Laut- und Akzentlehre. II Stammbildungs- und Flexionslehre. III Abriß der Syntax*. Heidelberg: Carl Winter.
- HÖFLER, O.
1955-6 Stammbaumtheorie, Wellentheorie, Entfaltungstheorie. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 77, p. 30-66 & 78, p. 1-44.

- HOFMANN, D.
1995 Zur Monophthongierung von germanisch *ai* und *au* im Altfriesischen und in seinen Nachbarsprachen. In: *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (eds.), p. 23-35.
- HOGG, R.M.
1992a *A Grammar of Old English. Volume 1: Phonology*. Oxford: Blackwell.
- HOGG, R.M.
1992b Phonology and Morphology. In: *The Cambridge History of the English Language. Volume 1: The Beginnings to 1066*. R.M. Hogg (ed.), p. 67-167.
- HOWELL, R., EN J. SALMONS (Hs.)
1995 Umlautless Residues in Germanic.
- JACKSON, K.
1953 *Language and History in Early Britain. A Chronological Survey of the Brittonic Languages First to Twelfth Century A.D.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KRAHE, H., EN W. MEID
1969 *Germanische Sprachwissenschaft. I Einleitung und Lautlehre. II Formenlehre*. Berlin: Walter de Gruyter.
- KYES, R.L.
1967 The Evidence for *i*-Umlaut in Old Low Franconian. In: *Language* 43, p. 666-73.
- LAFERRIERE, M.
1976 Three problems in Old High German unstressed vowel phonology. In: *Lingua* 38, p. 37-60.
- LASS, R.
1992 Front Rounded Vowels in Old English. In: *Evidence for Old English. Material and Theoretical Basis for Reconstruction*. F. Coleman (ed.), p. 88-116.
- LASS, R.
1994 *Old English. A historical linguistic companion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LINDSAY, W.M. (ED.)
1921 *The Corpus Glossary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LOEY, A. VAN
1937 *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Fonologie*. Tongeren: G. Michiels-Broeders.
- LOEY, A. VAN
1970 Altniederländisch und Mittelniederländisch. In: *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie bis 1500. I Sprachgeschichte*. L.E. Schmitt (ed.), p. 253-87. Berlin: Walter de Gruyter.
- LOON, J. VAN
1986 *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven: Acco.
- LUICK, K.
1914-21 *Historische Grammatik der englischen Sprache. Erster Band, I Abteilung*. (Herdruk. 1964. Oxford & Stuttgart: Basil Blackwell & Bernhard Tauchnitz.)
- PAGE, R.I.
1973 *An Introduction to English Runes*. London: Methuen.

- PAUL, H., H. MOSER, EN I. SCHRÖBLER
1975 *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- PENZL, H.
1949 Umlaut and Secondary Umlaut in Old High German. In: *Language* 25, p. 223-40.
- PENZL, H.
1951 Zur Entstehung des *i*-Umlauts im Nordgermanischen. In: *Arkiv för Nordisk Filologi* 66, p. 1-15.
- PENZL, H.
1983 The Old High German *i*-Umlaut and the Models of Historical Sound Change. In: *Monatshefte* 75, p. 131-36.
- PENZL, H.
1984 Zum *i*-Umlaut im Nordisch-Westgermanischen. In: *Linguistica et Philologica*. O. Gschwantler et al. (eds.), p. 341-48.
- PENZL, H.
1988 Der *i*-Umlaut der Velarvokale im Altenglischen. In: *Luick Revisited*. D. Kastovsky en G. Bauer (eds.), p. 259-68.
- POGATSCHER, A.
1888 *Zur Lautlehre der griechischen, lateinischen und romanischen Lehnworte im Altenglischen*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- PROKOSCH, E.
1939 *A Comparative Germanic Grammar*. Baltimore: Linguistic Society of America.
- ROBINSON, O.W.
1980 An exception to Old High German umlaut. In: *American Indian and Indoeuropean Studies. Papers in Honor of Madison S. Beeler*. K. Klar, M. Langdon en S. Silver (eds.), p. 449-60. The Hague: Mouton.
- RUSS, C.V.J.
1978 *Historical German Phonology and Morphology*. Oxford: Clarendon Press.
- SCHATZ, J.
1907 *Altbairische Grammatik. Laut- und Flexionslehre*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SCHÖNFELD, M., EN A. VAN LOEY
1970 *Historische Grammatica van het Nederlands*. Zutphen: Thieme.
- SONDEREGGER, S.
1961 Das Althochdeutsche der Vorakte der älteren St. Galler Urkunden. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* 28, p. 251-86.
- STELLER, W.
1928 *Abriß der Altfriesischen Grammatik. Mit Berücksichtigung der westgermanischen Dialecte des altenglischen, Altsächsischen und Althochdeutschen. Mit Lesestücken und Wortverzeichnis*. Halle: Max Niemeyer.
- SWEET, H.
1885 *The Oldest English Texts*. London: Early English Text Society.
- TAELEDEMAN, J.
1971 De ontwikkeling van ogm. *u* in het westelijke en centrale Zuiden. In: *H.C.T.D.* 45, p. 163-270.

- TAEDEMAN, J.
1982 'Ingwäonismen' in Flandern. In: *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*. P. Sture Ureland (ed.), p. 277-96.
- TAEDEMAN, J.
1985 *De Klankstructuur van het Gentse Dialekt*. Gent: Rijksuniversiteit te Gent.
- TAEDEMAN, J.
1987 Extern-linguistische achtergronden van het Vlaamse dialectlandschap. In: *Leuvense Bijdragen* 76, p. 315-34.
- TOON, T.
1983 *The Politics of Early English Sound Change*. New York: Academic Press.
- TWADDELL, W.F.
1938 A note on OHG umlaut. In: *Monatshefte für den deutschen Unterricht* 30, p. 177-81.
- VAUTERIN, L.
1992 De umlaut in het Nederlands, een vijf-à-zesde-eeuwse aangelegenheid. In: *Taal en Tongval* 44, p. 217-20.
- VERECKEN, C.
1938 Van '*slut-ila' naar 'sleutel'. Umlaut en spontane palatalisering op Nederlands taalgebied. In: *H.C.T.D.* 12, p. 33-99.
- VOYLES, J.
1981a *Gothic, Germanic, and Northwest Germanic*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- VOYLES, J.
1991 A History of OHG i-umlaut. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 113, p. 159-94.
- VOYLES, J.B.
1992 *Early Germanic Grammar. Pre-, Proto-, and Post-Germanic Languages*. San Diego: Academic Press.
- WAL, M.J. VAN DER, EN A. QUAK
1994 Old and Middle Continental West Germanic. In: *The Germanic Languages*. E. König & J. van der Auwera (eds.), p. 72-109. London: Routledge.
- WILLEMYNS, R.
1971 *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*. Tongeren: Michiels.

J. Van Loon

Een Laatoudnederlands sjibbolet

1 Inleiding

Dialectgeografische studies over het Oudnederlands zijn tot hertoe niet of nauwelijks van de grond gekomen.¹ Misschien werden ze ook niet of nauwelijks voor mogelijk gehouden. Ten onrechte, zoals deze bijdrage zal pogen aan te tonen.²

Aanleiding tot deze studie was een onderzoek naar een heel ander probleem, de etymologie van het Frans-Vlaamse toponiem Watten (Département du Nord) (Van Loon 1995). Twee van de oudste attestaties van die naam, *uuatanan*, *uuathnan*, zijn overgeleverd als glossen bij de stamnaam *Batauos* in een 11e-eeuws Orosiushandschrift uit St.-Omer. Recent is door A. Wouters aangetoond dat ze daadwerkelijk naar Watten verwijzen (Wouters 1995). Naar aanleiding van die vondst werd besloten, in de marge van die etymologische studie en eerder bij toeval, na te gaan of de uitgang <an> in beide glossen misschien nog elders in het Oudnederlandse taalgebied was terug te vinden. Dat terzijde werd vergemakkelijkt doordat voor het eerst gebruik kon worden gemaakt van een elektronische gegevensbank waarmee de taalkundige rijkdommen in het Toponymisch Woordenboek van M. Gysseling nu in een oogwenk kunnen worden ontsloten (technische beschrijving in Wouters 1994). De elektronische opvraging van de uitgang <an> bracht zoveel onvermoede verbanden aan het licht dat er gaandeweg een aparte studie uit groeide over het Laatoudnederlands.

¹ De laatste jaren is enig onderzoek daarnaar gebeurd. Men vindt de bibliografische verwijzingen in Quak (1992: 123).

² Ik dank bij deze J. De Wolf, A. Wouters, prof. dr. J. Goossens, prof. dr. O. Leys en prof. dr. W. Sanders voor resp. hun assistentie en commentaren bij de eerste versie van dit artikel.